

ISSN 2149-9845

E-ISSN 2636-7807

TÜRKİYE
DİN EĞİTİMİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

TURKISH JOURNAL OF RELIGIOUS EDUCATION STUDIES (TJRES)

مجلة بحوث التربية الدينية التركية

Sayı 6 / Number 6

İzmir - 2018

TÜRKİYE DİN EĞİTİMİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Turkish Journal of Religious Education Studies

Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları altı ayda bir yayımlanan uluslararası ve hakemli bir dergidir.

Turkish Journal of Religious Education Studies is an international, peer reviewed and biannual journal.

Sayı/Number 6 • Aralık/December 2018 • ISSN 2149-9845 • E-ISSN 2636-7807

İmtiyaz Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Owner and Chief Executive Officer

Mehmet BAHÇEKAPILI

Baş Editör / Editor in-Chief

Mustafa USTA

Sayı Editörü / Editor

Safnaz ASRİ

Editörler / Editors

Siebre MIEDEMA (VU University Amsterdam)	Christopher G. ELLISON (The University of Texas at San Antonio)
Cemal TOSUN (Ankara Üniversitesi)	Recai DOĞAN (Ankara Üniversitesi)
Muhittin OKUMUŞLAR (Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi)	Zeki Salih ZENGİN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Nurullah ALTAŞ (Atatürk Üniversitesi)	Michael NIELSEN (Georgia Southern University)
Ahmet KOÇ (Marmara Üniversitesi)	Friedrich SCHWEITZER (Eberhard Karls Universität Tübingen)
Mehmet BAHÇEKAPILI (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)	Süleyman AKYÜREK (Erciyes Üniversitesi)
Safnaz ASRİ (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)	Mohammed DERRADJ (University of Algeria II)
Ednan ASLAN (Universität Wien)	Kenan SEVINÇ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Zuhal AĞILKAYA ŞAHİN (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)	Murat Şimşek (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Kitap Değerlendirme Editörleri / Book Review Editors

Hakkı KARASHAHİN (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)	Ahmet GEDİK (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi) - Ahmet Ali ÇANAKCI (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
--	--

Yayın Kurulu / Editorial Board*

Zuhal AĞILKAYA ŞAHİN, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)	Ayman AGBARIA, University of Haifa (ISRAEL)
Muhsin AKBAŞ, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)	Süleyman AKYÜREK, Erciyes Üniversitesi (TURKEY)
Ednan ASLAN, Universität Wien (AUSTRIA)	Safnaz ASRİ, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)
Nedim BAHÇEKAPILI, Islamitische Universiteit Europa (HOLLAND)	Mehmet BAHÇEKAPILI, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)
İrfan BAŞKURT, İstanbul Üniversitesi (TURKEY)	Bayraktar BAYRAKLI, Marmara Üniversitesi (TURKEY)
Beza BİLGİN, Ankara Üniversitesi (TURKEY)	Ahmet Ali ÇANAKCI, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)
Mohammed DERRADJ, University of Algeria II (ALGERIA)	Abdurrahman DODURGALI, Marmara Üniversitesi (TURKEY)
Recai DOĞAN – Ankara Üniversitesi (TURKEY)	Christopher G. ELLISON, The University of Texas at San Antonio (USA)
Ahmet GEDİK, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)	Recep Emin GÜL, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)
Hülya HACİSMAİLOĞLU, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)	Michael NIELSEN, Georgia Southern University (USA)
Hakkı KARASHAHİN, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)	Recep KAYMAKCAN, Sakarya Üniversitesi (TURKEY)
Ahmet KOÇ, Marmara Üniversitesi (TURKEY)	Mustafa KÖYLÜ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi (TURKEY)
Muhittin OKUMUŞLAR, Necmettin Erbakan Üniversitesi (TURKEY)	Siebre MIEDEMA, VU University Amsterdam (HOLLAND)
Friedrich SCHWEITZER, Eberhard Karls University (GERMANY)	Halil İbrahim ŞENAVCU, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)
Bülent UÇAR, Universität Osnabrück (GERMANY)	Mustafa USTA, Marmara Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Edmunt WEBER, Universität Frankfurt am Main (GERMANY)	Samet YAĞCI (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY))

*Soyadına göre alfabetik sırada / In alphabetical order by surname

Kapak Tasarımı / Cover Design

Furkan Selçuk Ertargin

Tasarım / Graphic Design

Mehmet BAHÇEKAPILI - Safnaz ASRİ

Baskı / Printed By - Baskı Tarihi / Printed Date

Limit Ofset – 25.012.2018

ÇOCUKLUK DÖNEMİ GELİŞİM ÖZELLİKLERİ VE DİN EĞİTİMİ: SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Ahmet Ali ÇANAKCI*

E-mail: ahmet.canakci@balikesir.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6200-2763>

Citation/©: Çanakcı, A. A. (2018). Çocukluk dönemi gelişim özellikleri ve din eğitimi: sorunlar ve çözüm önerileri üzerine bir araştırma. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 6, 51-93.

Öz

Bu çalışmada, çocukluk dönemi gelişim özellikleri ve din eğitimi, sorun-çözüm önerileri bağlamında incelenmiştir. Yöntem olarak literatür taraması ve görüşme tekniklerinden faydalanılmıştır. Ayrıca konuyla ilgili yapılan benzer çalışmaların bulgularından da yararlanılmıştır. Bunlarla birlikte araştırmada, çocukluk dönemi gelişim evreleri/alanları, özellikleri ve din eğitimi üzerinde etkili olan faktörler ile ilgili genel bir durum tespiti yapılarak, bu süreçte karşılaşılan sorunlara yer verilmiştir. Bu bağlamda, çocukluk dönemi din eğitiminde karşılaşılan sorunlar konusunda; anne-baba tarafından eğitim sürecinin iyi yönetilememesi, çocuğun gelişim özelliklerinin bilinmemesi/dikkate alınmaması, buna göre farklı yöntemlerin kullanılmaması, anne-baba ve eğitimcilerin çocuğun özdeşim kurabileceği rol model olamamaları, değer transferinin yapılamaması, çocuğun ben-merkezcilikten kurtulamaması, kuşak çatışması, görev ve sorumluluk bilincinin kazandırılmaması, sevgi merkezli yaklaşımdan uzaklaşılması, kitle iletişim araçlarının verimsiz kullanımı, engellilere yönelik din eğitimindeki aksaklıklar ve bu eğitimin istenilen düzeyde olmamasıyla ilgili bulgulara/sonuçlara ulaşılmış ve bunların çözümüne yönelik pedagojik öneriler getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, çocukluk dönemi, gelişim alanları, gelişim özellikleri, din eğitimi, sorunlar, öneriler.

* Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

CHILDHOOD DEVELOPMENTAL CHARACTERISTICS AND RELIGIOUS EDUCATION: A STUDY ON PROBLEMS AND SOLUTION PROPOSALS

Abstract

In this study, the developmental characteristics of childhood period and religious education were examined in the context of problems and solutions. As a method, literature review and interview techniques were used. Findings of similar studies on the subject have also been utilized. In addition to these, a general situation related to childhood developmental stages / areas, characteristics and factors affecting religious education were determined and problems encountered in this process were included. In this context, the problems encountered in childhood religious education; not to manage the educational process well by parents, not to know/take into the consideration the developmental characteristics of child and not to use different methods accordingly to this, not to be the

role model that parents and educators can identify with the child the lack of a sense of responsibility, the elimination of the love-centered approach, the inefficient use of mass media, the disabilities in religious education for the disabled people, and the findings related to the lack of this education were reached and pedagogical suggestions were provided to solve these problems.

Keywords: Child, childhood, developmental areas, developmental characteristics, religious education, problems, suggestions

Giriş

1. Konu-Amaç-Problem

Gelişim¹ psikolojisi ve pedagoji² üzerine yapılan araştırmalar, insanın, yaşam sürecinde birbirinden farklı gelişim evrelerinden geçtiğini ve bu evrelerin de bazı farklılıklar (fizyolojik, psikolojik, zihinsel, sosyal, duygusal, dinî ve ahlakî) gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, insan hayatını genel olarak, çocukluk, ergenlik/gençlik, yetişkinlik, orta yaş ve yaşlılık gibi ana gelişim dönemlerine ayırmak mümkündür. Ancak bu dönemler, gelişim süreci açısından, kişisel/bireysel farklılıklar, yaş, cinsiyet, aile yapısı, sosyal, ekonomik, coğrafi ve kültürel özelliklerden dolayı değişiklik arz edebilmektedir

1 Gelişim çok yönlü ve karmaşık bir süreçtir. Psikologlar, gelişim sürecine 3 temel açıdan bakarlar: 1. Biyolojik bir süreç olarak gelişim, 2. Çevrenin etkisi altında yapılaşan bir gelişim, 3. Biyolojik yapının ve çevre özelliklerinin birbirlerini karşılıklı etkiledikleri bir gelişim. Bu açıların her biri gelişim olayının farklı yönlerine ağırlık verir ve kendilerine özgü bir kuramsal yaklaşım kullanılır. (Cüceloğlu, 2013, s.332; Selçuk, 2014, s.24; ayrıca gelişim ilkeleri ve çocuğun gelişimini etkileyen temel etmenlerle ilgili bilgi için bkz. Ülgen ve Fidan, 1983, ss.7-12; Yörükoğlu, 2003, ss.27-30; Yavuzer, 2017, ss.25-26.

2 Din eğitiminde pedagojik yaklaşımlarla ilgili bilgi için bkz. Goldberg, 2016.

(Bkz. Kulaksızoğlu, 2004, s.17; Hökelekli, 2016b, s.251; Gündüz, 2014, s.68; Koç, 2003, s.114; Çanakcı, 2017).

Dolayısıyla insan yaşamındaki önemli dönem ve yaş sınırları şu şekilde sınıflandırılabilir (Peker, 2008, s.165; Kulaksızoğlu, 2004, 34; Şentürk, 2010, ss.82-109; Selçuk, 2014, ss.24, 26-28; Yavuzer, 2017):

ÇOCUKLUK

Bebeklik (0-2 yaş)

İlk Çocukluk (2-6 yaş)

Son Çocukluk (Kızlar 6-11 yaş / Erkekler 6-13 yaş)

ERGENLİK

İlk Ergenlik/Delikanlılık (Kızlar 11-15 yaş / Erkekler 13-17 yaş)

Son Ergenlik/Gençlik (Kızlar 15-21 yaş / Erkekler 17-21 yaş)

YETİŞKİNLİK (21-40 yaş)

ORTA YAŞ (40-60 yaş)

YAŞLILIK (60 yaş +)

Bu gelişim evrelerinin³ en önemlilerinin başında şüphesiz, bireyin kişilik ve karakterinin temellerinin atıldığı ve şekillendiği çocukluk dönemi gelmektedir. Bu dönem, çocuğun gelecek hayatını da şekillendirmektedir (Bkz. Köylü, 2004, s.137; Mehmet Bahçekapılı ile yapılan kişisel iletişim, 29.07.2017). Bir takım gelişim özellikleri (fizyolojik, sosyolojik, psikolojik, zihinsel) itibarıyla diğer dönemlerden ayrılan çocukluk çağı⁴, dinî, ahlakî tutum, davranış ve değerlerin oluşmaya başladığı, şekillendiği bir dönemdir. Bu süreçte bilhassa ebeveyn (aile)⁵, öğretmen (okul), akran grupları, sosyal çevre, oyun gibi faktörler etkin rol

3 Ayrıca bu evrelerden çocukluk dönemi din ve eğitimi ile ilgili bilgi için bkz. Marcus, 1996; Kirkpatrick ve Shaver, 1990; Twinem, 2008; Clark, 1981, ss.180-185; Vergote, 1978, ss.316-329; ayrıca bkz. Selçuk, 2014; Köylü, 2004; Şimşek, 2004; Dam, 2014; Oruç, 2010; Oruç, 2014; Oruç, Tecim ve Özyürek, 2011, ss.303-319.

4 Çocukluk ve erken çocukluk çağı ilgili bilgi için bkz. Saracho, 2012; Ang, 2014; Gander ve Gardiner, 2015; Tuna ve Hayden, 2010; Erden ve Akman, 2006; Baymur, 1972; Ülgen ve Fidan, 1983; Uğural Şemin, 1984.

5 Ailede çocukluk dönemi din eğitimi, anne-babanın din eğitiminde oynadığı rol ve bu süreçte kullanılacak yöntemler ile ilgili bilgi için bkz. Özbek, 1996a, ss.49-64; Ay, 2008, ss.119-141; Ataseven, 1996, ss.37-48; Çamdibi, 1996, ss.110-116; Nart, 1996, ss.137-150; Bayraklı, 1996, ss.155-163; Çevikoğlu, 1996, ss.171-186; Tavukçuoğlu, 1996, ss.209-221; Küçük, 1996, ss.261-298; Türer, 1996, ss.307-315; Ay, 1996, ss.317-327; Aydın, 2009; Aydın, 2012; Köylü, 2014; ss.309-348; Peker, 1998, ss.47-107; Yavuzer, 2017, 132-145; Dodurgalı, 1998, ss.77-148; Öcal, 1999, 51-53; Sağlam, 2006, ss.163-180; Sağlam 2013; Konuk, 1994; Kara, 2016; ayrıca aile psikolojisi ve aile içi (dinî) iletişim ile ilgili bilgi için bkz. Hökelekli, 2016b ss.173-197; Tosun, 2015, ss.163-173; Türk, 2014, ss.143-158; Ülgen ve Fidan, 1983, ss.194-204; Koç, 2008, ss.49-60; Keskin, 2017; Peker, 2014; Cebeci, 2015; Özdemir, 2002, ss.113-131; isamveri.org/pdfdrq/D01239/2002_9/2002_09_OZDEMIRS.pdf, (ET.: 08.06.2018); ayrıca

oyunmaktadır. Bu sebeple çocukluk döneminde verilecek (ne?, ne zaman?, ne kadar?, kim tarafından?) din eğitimi de büyük önem arz etmektedir. Ayrıca günümüzde, başta psikoloji ve pedagoji gibi disiplinlerin yanında din eğitimi açısından, çocukluk dönemiyle ilgili yapılan bilimsel çalışmaların ön plana çıktığı görülmektedir. Buradan hareketle, çocukluk dönemi gelişim özellikleri, din eğitimi, bu dönemde karşılaşılan sorunlar ve bunlara çözüm önerileri getirmesi bakımından bu çalışmanın literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Dolayısıyla, din eğitiminde kritik dönem diyebileceğimiz çocukluk dönemi ve sorunları,⁶ üzerinde hassasiyetle durulması gereken alanlardan biridir. Bu bağlamda çalışmada, çocukluk dönemi gelişim özellikleri (fiziksel, zihinsel, duygusal, sosyal, dinî ahlakî) ve din eğitimi üzerinde durularak, çocuklara verilecek din eğitiminde etkin rol oynayan aile, okul, sosyal çevre, kitle iletişim araçları⁷ gibi faktörlerden kaynaklanan ve bu süreçte karşılaşılan sorunlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu sorunların çözümünde anne-baba ve eğitimciler için, kişilik⁸ gelişimini tamamlamış yeni nesillerin yetiştirilmesi yönünde çözüm önerileri getirilmiştir. Bir başka ifade ile çalışmanın temel amacı, çocukluk dönemi din eğitiminde etkili olan faktörleri göz önünde bulundurarak çocukların ihtiyaçları, beklentileri ve bu dönemde karşılaşılan problemlerle ilgili bir durum tespiti yaparak, bu problemlere, aile, okul, sosyal çevre ve din eğitimcileri bağlamında çözüm önerileri getirmektir.

Buna bağlı olarak araştırmanın temel problemi, “Çocukluk dönemi din eğitiminde karşılaşılan sorunları belirlemek ve bunlara çözüm önerileri getirmektir”.

Bu temel problem çerçevesinde ele alınacak olan aşağıdaki alt araştırma sorularına cevap aranmıştır:

Çocukluk döneminin genel özellikleri nelerdir?

Çocukluk dönemi din eğitiminde çocukların ihtiyaçları ve beklentileri nelerdir?

Çocukluk dönemi din eğitiminde hangi faktörler etkin rol oynamaktadır?

Çocukluk dönemi din eğitiminde karşılaşılan sorunlar nelerdir?

Çocukluk dönemi din eğitiminde karşılaşılan sorunların çözüm önerileri nelerdir?

Hz. Peygamberin çocuk eğitiminde öne çıkardığı hususlar ile ilgili bilgi için bkz. Özbek, 1988; Sağlam, 2002, ss.167-190.

6 Günümüzdeki bilimsel, teknolojik, sosyolojik, ekonomik ve kültürel gelişmeler beraberinde bazı sorunları gündeme getirmektedir. Bundan çocukluk döneminde verilecek din eğitimi de nasibini almaktadır ve bu süreçte anne-baba ve öğretmenlere/din eğitimcilerine büyük görev ve sorumluluk düşmektedir.

7 Çocuk gelişiminde ve eğitiminde kitle iletişim araçlarının önemi ile ilgili bilgi için bkz. Yörükoğlu, 2003, ss.93-101; Öcal, 1999, ss.53, 54; Şentürk, 2010, ss.73-74.

8 Dinî kişilik ile ilgili bilgi için bkz. Hökelekli, 2016b, ss.57-70.

2. Yöntem/Veri Seti

Bu araştırmada teknikler arası işbirliği stratejisi takip edilmiş ve birden çok veri toplama tekniğine başvurulmuştur. Veri toplama aracı olarak, literatür taraması ve görüşme⁹ tekniklerinden yararlanılmıştır. Alanla/konuyla ilgili ayrıntılı literatür taraması yapılmış, sonrasında çocukluk dönemi gelişim özellikleri, bu dönemdeki din eğitiminin sorunları ve çözüm önerilerini tespit edebilmek amacıyla, alan uzmanları, eğitimciler ve akademisyenler ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Bu bağlamda, 4'ü akademisyen, 3'ü 4-6 yaş grubu Kur'an kursu öğreticisi, 2'si psikolog, 1'i din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmeni, 1'i anaokulu öğretmeni, 1'i sınıf öğretmeni, 1'i yaz Kur'an kursu öğreticisi, 1'i çocuk psikiyatristi, 1'i rehberlik ve psikolojik danışman, 1'i pedagoğ ve 1'i sosyolog olmak üzere toplamda 17 kişi ile yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Çalışmanın çeşitli yerlerinde bu isimlere (katılımcılardan izin alınarak) yer verilmiştir. Görüşmeye katılan kişiler ile ilgili bilgiler şu şekildedir: Doç. Dr. Mehmet Bahçekapılı, (Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi/YÖK), Doç. Dr. Mustafa Koç (Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi/YÖK), Doç. Dr. Özer Çetin (Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü Öğretim Üyesi-Din Psikoloğu/YÖK), Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Başkonak, (Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi-Özel Eğitim Uzmanı/YÖK), Dr. Umut Karasu, (Çocuk Psikiyatristi/Sağlık Bakanlığı), Arife Dayı (4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursu Öğreticisi/DİB), Neşe Çetin (4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursu Öğreticisi/DİB), Zeynep Ürkmez (4-6 Yaş Grubu Kur'an Kursu Öğreticisi/DİB), Elif Akıncı (Yaz Kur'an Kursu Öğreticisi/DİB), M. Sami Aydın (DKAB Öğretmeni/MEB), Ali Boğatekin (Sınıf Öğretmeni/MEB), Zehra Erol (Anaokulu Öğretmeni/MEB), Eylem Tunalierdem (Psikolog/Sağlık Bakanlığı), Rahman Han (Psikolog/Sağlık Bakanlığı), Şenol Yılmaz, (Rehberlik ve Psikolojik Danışman/RAM-MEB), Ramazan Erol, (Pedagoğ/Aile Mahkemesi-Adalet Bakanlığı), Hacer Kiraz (Sosyolog/Sağlık Bakanlığı).

Görüşmeler, 29 Temmuz 2017 – 13 Ağustos 2017 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, her bir katılımcıya 30'ar dakika sürecek şekilde yapılmıştır. Toplamda yaklaşık 510 dakika (8,5 saat) süren görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Elde edilen bu veriler, Word'a yazılı metin olarak aktarılmış ve çözümlenmiştir. Çözümleme sonucunda elde edilen bulgulara, çalışmanın çeşitli bölümlerinde (bazen görüşme yapılan kişinin adı belirtilerek, bazen de belirtilmeksizin) "kişisel iletişim" şeklinde yer verilerek; çocukluk döneminin gelişim evreleri, özellikleri, çocukların ihtiyaçları, din eğitiminde etkili olan faktörler, bu çerçevede karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri irdelenmeye çalışılmıştır.

⁹ Bkz. Bahçekapılı, 2012; Bahçekapılı, 2013.

Ayrıca konuyla ilgili yurt içi ve yurt dışında yapılan bazı benzer çalışmaların (eğitim, psikoloji, din eğitimi, din psikolojisi, gelişim psikolojisi, eğitim psikolojisi, öğrenme psikolojisi, din sosyolojisi vb.) bulgularından/sonuçlarından faydalanılmıştır.

3. Kapsam ve Sınırlılıklar

Bu araştırmanın kapsamı, çocukluk dönemi gelişim özellikleri, din eğitimi, sorunlar ve çözüm önerileri olduğu için, ergenlik/gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık gibi diğer gelişim dönemlerini ele almamaktadır. Dolayısıyla çalışma, konu açısından, çocukluk dönemi gelişim özellikleri ve din eğitimi ile sınırlıdır. Ayrıca görüşme yapılan alan uzmanları/eğitmciler/akademisyenler, yapıldığı zaman ve elde edilen bulgularla sınırlıdır.

4. Literatür Özeti

Türkiye’de ve yurt dışında, çocukluk dönemi özellikleri, dinî gelişim ve din eğitimi üzerine yapılmış teorik ve uygulamalı araştırmalardan söz etmek mümkündür. Yapılan araştırmaların bazılarında yer vermekle, bu çalışmanın alandaki yeri daha iyi anlaşılacaktır.

Vergote (1978), çocukluk dönemi dinin kaynağını ve gelişim özelliklerini incelemiştir. Ayrıca bu dönemde etkili olan dini tavır üzerinde ailenin etkisi, çocukta Allah anlayışı, kutsallığa ait duygular, hissi egosantrizm, sihre ait inançlar ve davranışları konularını ele alarak yapılan araştırma sonuçlarına ve istatistiki bilgilere yer vermiştir.

Clark (1981), çocukluk dönemi dininin özellikleri, dini duygunun kaynağı ve gelişimi ile bu süreçte anne-baba, öğrenme, olgunlaşma, vicdan ve suç konuları üzerinde durmuştur. Bunların dışında çocuğun dini gelişiminde bilincin önemine vurgu yapmıştır.

Yavuz (1983), çocukluk dönemi dinî duygu ve düşünceyi, gelişim psikolojisi açısından ele almıştır. Araştırmayı Erzurum’da rastgele (tesâdüf) örnekleme yöntemi ile 7 ilkokuldan seçilen toplam 588 öğrenci üzerinde anket uygulayarak gerçekleştirmiş ve ilkokul çağı (7-12 yaş) ile sınırlandırmıştır. Bununla birlikte, çocukların dinî duygu ve düşüncelerini yaş, cinsiyet ve çevre etkenlerini dikkate alarak incelemiştir. Araştırma sonucunda ise ulaşılan bulgular hipotezleri büyük oranda doğrulamıştır.

Kirkpatrick ve Shaver (1990), bağlanma teorisi ve din bağlamında bir inceleme yapmıştır. Bağlanma, dini inançlar ve dönüşüm üzerinde durmuş, genişletilmiş bağlanma teorisinin din psikolojisi için potansiyel olarak güçlü bir teorik çerçeve sunduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca çocukların bağlanma biçimlerindeki kişisel farklılıklarına vurgu yapmıştır.

Dodurgalı (1998), ailede çocuğun din eğitimi ve ailenin din eğitimindeki önemini araştırmıştır. Çalışmasında, Kur’an’dan kaynaklanan din eğitimi programını yine Kur’an’ın belirlediği ilkeler çerçevesinde ve ondan çıkarılan yöntemlerle, çocuk gelişim psikolojisinin verilerine uygun olarak, aile içi eğitimde çocuğa nasıl kazandırılabilirliği sorusuna cevap aramaya çalışmıştır. Böylece Kur’an ayetlerinin verdiği program, yöntem ve ilkelerle,

psikolojinin verilerine göre ailede çocuğun din eğitiminin nasıl olması gerektiğini ortaya koymuştur.

Köylü (2004), çocukluk dönemi dinî inanç gelişimini ve bu süreçteki din eğitimi incelemiştir. Bu bağlamda, çocukluk dönemi dininin genel özelliklerini, buna etki eden faktörleri ve çocuğa Allah inancının öğretimini araştırmıştır. Çalışmanın sonuçları, çocukların din eğitiminde yaş, cinsiyet, kişilik, karakter, aile yapısının önemli bir yere sahip olduğunu, bu özelliklerin onların Allah inancı ve tasavvuruna etki ettiğini ve bu süreçte çağdaş eğitim ilke ve prensipleri ışığında “kısa, öz, anlamlı, sevgiye dayalı, sade ve açık” bir din eğitiminin verilmesi gerektiğini göstermiştir.

Şimşek (2004), çocukluk dönemi dinî gelişimi ve din eğitimi ele almıştır. Bu çerçevede, çocukluk dönemi gelişim evreleri, özellikleri ve bu süreçteki din eğitimi üzerinde durmuştur. Çalışmadan elde edilen bulgular, çocuğa din eğitimi verilirken, onun gelişim özelliklerinin bilinmesi gerektiğini, yetişkinlerin sevgi, hoşgörü, tolerans ile yaklaşmaları gerektiğini ve Allah’tan korkutma yönteminin dini/ahlaki gelişime engel olacağını ortaya koymaktadır.

Peker (2008), psikoloji ve din psikolojisinin alanı hakkında bilgi vermiş, insan hayatının belirgin dönemleri ve din başlığı altında gelişim dönemlerini ele almıştır. Ayrıca çocukluk dönemini, “bebeklik”, “ilk çocukluk” ve “son çocukluk” başlıkları altında çözümlenmiş ve değerlendirmiştir.

Dam (2014), çocukluk dönemi din eğitimi, bu dönemin özellikleri, dinî inanç gelişim ve özelliklerini araştırmıştır. Bununla beraber, bu dönemde ailenin rolünü incelemiş ve bununla ilgili temel ilke örneklerine yer vermiştir.

Hökekleli (2016a), psikoloji bilimini, din psikolojisinin konusu, alanı, dünü, bugünü, İslam dünyasında din psikolojisi, dinî davranışların kaynakları, dinî tecrübe, kabiliyet, iman, şüphe, inançsızlık gibi konuları incelemiştir. Bunların yanında çocukluk, ergenlik/gençlik ve yetişkinlikte din konularına yer vermiş, çocuklukta dini de “dinî kabiliyet ve hazırlık”, “dinî inancın oluşumu” ve “Allah kavramı ve tasavvuru” altında ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

Selçuk (2014), eğitim psikolojisinin verileri ışığında, din eğitimi ve öğretimi açısından, çocuğun gelişmesine ve tanınmasına ilişkin kavramları ele almış, okul öncesi ve okul çağı çocuğunun gelişim özellikleri göz önünde bulundurularak din eğitim ve öğretiminin görevlerini, sorumluluklarını, yöntemlerini belirlemeye çalışmıştır. Ayrıca Ankara’da 46 okulda görev yapan 114 öğretmen üzerinde görüşme yapmış, bunun sonucunda; ilkokullarda din ve ahlâk öğretiminin verimliliğini, alan araştırmasının bulgularıyla birleştirerek tartışmış ve konuyla ilgili önerilere yer vermiştir.

Yavuzer (2017), çocuğun doğum öncesinden başlayarak ergenliğin sonuna kadar süregelen gelişimini, farklı evreler içinde, tüm boyutlarıyla ele almıştır. Çocuğun tüm gelişim evrelerini bilinçli bir biçimde izleyerek, onun gereksinimlerini zamanında ve yeterli ölçüde

karşılmak isteyen anne-baba ve eğitimcilerle öneriler getirmiştir. Ayrıca anne-babaların, çocuğu yeterli ilgi, sevgi ve güven ortamında büyütmelerinin önemine vurgu yapmış, çocuğun sosyalleşmesinde etkili olan okul ortamını ve çağdaş iletişim ilkeleri açısından öğrenci-öğretmen ilişkilerini incelemiştir.

Köylü ve Oruç (2017), doğumdan itibaren yaklaşık on yaşına kadar, çocukların farklı gelişim özelliklerini ele alarak, bilimsel bir yaklaşımla, din eğitiminin aile, okul ve medyada nasıl etkin ve doğru bir şekilde gerçekleştirilebileceğini ortaya koymuştur.

Çocukluk dönemi gelişim özellikleri ve din eğitimi üzerine yapılan ve yukarıda ayrıntılı olarak incelenen çalışmalar Tablo 1’de ayrıca özetlenmiştir.

Tablo 1. Literatür Özeti

Yazar	Yıl	Yöntem	Bulgular/Sonuç
Vergote	1978	Liretatür Tarama	Çocukluk dönemi dini gelişim ile aile, kutsallığa ait duygular, hissi egosantrizm, sihre ait inançlar ve davranışları arasında ilişki tespit edilmiştir.
Clark	1981	Liretatür Tarama	Çocukluk dönemi dini ile dini duygu ve gelişimi özellikleri, anne-baba, öğrenme, olgunlaşma, vicdan, suç ve bilinç arasındaki ilişkiye ulaşılmıştır.
Yavuz	1983	Liretatür Tarama Anket	Gelişim psikolojisi bağlamında çocukluk dönemi dinî duygu ve düşüncesinin gelişimi tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda ise ulaşılan veriler hipotezleri büyük oranda doğrulamıştır.
Kirkpatrick,ve Shaver	1990	Liretatür Tarama Anket	Bağlanma teorisi ile din arasındaki ilişki tespit edilmiş ve bağlanma teorisinin din psikolojisi için potansiyel olarak güçlü bir teorik çerçeve sunduğu iddia edilmiştir.
Dodurgalı	1998	Liretatür Tarama	Çocuğun gelişim özellikleri ve din eğitimi ile ailenin din eğitimindeki önemi ilişkisi tespit edilmiştir. Kur’an’dan kaynaklanan din eğitimi programı, Kur’an ayetlerinin verdiği ilkeler ve psikolojinin verileri bağlamında ailede çocuğun din eğitiminin nasıl olması gerektiği bilgisine ulaşılmıştır.
Köylü	2004	Liretatür Tarama	Çocukluk dönemi din eğitiminde, yaş, cinsiyet, kişilik, karakter ve aile yapısının önemli bir yere sahip olduğu, bu özelliklerin, onların Allah inancı ve tasavvuruna etki ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Çanakcı, Çocukluk Dönemi Gelişim Özellikleri ve Din Din Eğitimi:
Sorunlar ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Araştırma

Şimşek	2004	Liretatür Tarama	Çocuklara verilecek din eğitimi ile çocuğun gelişim özellikleri, bu süreçte yetişkinlerin sevgi, hoşgörü ve tolerans ile yaklaşımları arasındaki ilişki tespit edilmiştir.
Peker	2008	Liretatür Tarama	Psikoloji ve din psikolojisi alanı ile dini gelişim dönemleri arasındaki ilişki ortaya konmuştur.
Dam	2014	Liretatür Tarama	Çocukluk dönemi dini inanç gelişimi ve özellikleri ile din eğitimini arasındaki ilişki tespit edilmiş ve bu dönemde ailenin önemine işaret edilmiştir.
Selçuk	2014	Liretatür Tarama Görüşme	Eğitim psikolojisinin verileri bağlamında din eğitimi ve öğretimi ile çocuğun gelişimi arasındaki ilişki tespit edilmiş, okul öncesi ve okul çağı çocuğunun gelişim özellikleri göz önünde bulundurularak, din eğitim ve öğretiminin görevlerini, yöntemlerini belirlemeye yönelik bulgulara ulaşılmıştır.
Hökelekli	2016	Liretatür Tarama	Psikoloji, din psikolojisi ve dini gelişim özellikleri arasındaki ilişki tespit edilmiş, “dinî kabiliyet ve hazırlık”, “dinî inancın oluşumu” ve “Allah kavramı ve tasavvuru” konuları ile ilgili önemli sonuçlara ulaşılmıştır.
Yavuzer	2017	Liretatür Tarama	Çocukluk dönemi evreleri incelenmiş ve çocuğun tüm gelişim evrelerini bilinçli bir biçimde izleyerek, onun gereksinimlerini zamanında ve yeterli ölçüde karşılamak isteyen anne-baba ve eğitimcilerle öneriler sunulmuştur.
Köylü ve Oruç	2017	Liretatür Tarama	Doğumdan itibaren yaklaşık on yaşına kadar, çocukların farklı gelişim özellikleri ele alınarak, bilimsel bir yaklaşımla, din eğitiminin aile, okul ve medyada nasıl etkin ve doğru bir şekilde gerçekleştirilebileceği gösterilmiştir.

5. Çocukluk Dönemi Gelişim Evreleri, Özellikleri ve Din Eğitimi

Çocuğu etkilemeyi, onun duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını değiştirmeyi amaçlayan bir eğitim etkinliği, çocuğun bilişsel, duyuşsal, psikomotor gelişim özelliklerini dikkate almak durumundadır. Günümüzde çocuğun bilişsel (akademik başarı) ve psikomotor gelişim (el becerisi) üzerinde durulurken duygusal ve sosyal gelişimi (ahlâkî değerler/değerler eğitimi) istenilen şekilde dikkate alınmamaktadır (Özer Çetin ile yapılan kişisel iletişim, 13.08.2017; Mehmet Bahçekapılı ile yapılan kişisel iletişim, 29.07.2017). Bunları dikkate almayan bir eğitim sürecinin amacına ulaşmasından söz edilemez. Dolayısıyla, bilhassa ebeveynlerin, öğretmenlerin, din eğitimcilerinin, çocukların gelişim evrelerini, alanlarını ve özelliklerini çok iyi bilip, öğrenme-öğretme sürecini buna göre düzenlemeleri gerekmektedir (Dam, 2014, ss.14, 15; ayrıca bkz. Bilgin, 2006, s.57).

Bu süreçte gelişim psikologları ve pedagoğlarca çocukluk yılları, özelliklerine göre değişik evrelere ayrılmaktadır. Bu evreler şöyle ifade edilebilir (Yavuzer, 2017; Dodurgalı, 1998; Dam, 2014; Cüceloğlu, 2013):

Bebeklik Dönemi (0-2 yaş)

İlk Çocukluk Dönemi (2-6 yaş)

Son Çocukluk Dönemi (6-12 yaş)

Çocukluk dönemi gelişim alanları ise şu şekilde sınıflandırılabilir:

Bedensel Gelişim

Bilişsel Gelişim¹⁰

Duygusal Gelişim

Sosyal Gelişim

Dinî Gelişim

Ahlâkî Gelişim

5.1. Bebeklik Dönemi (0-2 yaş)

Doğumdan iki yaşın sonuna, yani süttten ayırma zamanına kadar geçen süreyi kapsar (Dodurgalı, 1998, s.161). Bu döneme “süt çocukluğu” safhası da denir (Peker, 2008, s.166). Kur’an-ı Kerim’de (Bakara, 2/233) de çocuğun emzirilme süresinin tam iki sene olduğu belirtilmektedir. Doğum olayı, çocuk için son derece önemlidir. Ana rahmindeki ortamdaki birden bire farklı bir ortama geçmek, çocuğun beden yapısında, özellikle solunum ve sindirim sisteminde bir sarsıntı meydana getirir. Bu sarsıntının şiddetli oluşu veya doğumla ilgili diğer travmalar, çocuğun ileriki hayatında meydana gelmesi muhtemel, zihni bazı sorunların kaynağını teşkil edebilir. Bundan dolayı doğum olayını zararsız gerçekleştirebilmek, çok önemli bir eğitim etkinliğidir (Dodurgalı, 1998, s.161; Yavuzer, 2017).

Bebeklik dönemi gelişim alanları ve özellikleri şu şekilde belirtilebilir:

5.1.1. Bedensel Gelişim

Çocuk doğmadan önce başladığı gelişim sürecine doğduktan sonra da devam eder. Doğum, bebek için birçok önemli beceriyi de beraberinde getirir. Bu çerçevede, görme duyumu oldukça gelişmiştir. Özellikle insan yüzüne ilgi gösterir. İşitme duyusu da gelişmiştir. Kulak, çok geniş bir ses bandına tepkide bulunabilir. En fazla insan sesine duyarlılık gösterir. Koklama ve tat alma duyuları işlerlik kazanmıştır (Cüceloğlu, 2013, s.342).

¹⁰ Piaget’ye göre bilişsel gelişimde dört dönem bulunmaktadır. Bu dönemler birbiri içine geçmiş aşamalardan oluşur. Bu dönemler: 1. Duyusal-Hareket Dönemi (0-2 yaş), 2. İşlem Öncesi Dönem (2-7 yaş), 3. Somut İşlemler Dönemi (7-14 yaş), 4. Soyut İşlemler Dönemi (11 yaş +) (Küçükkaragöz, 2006, ss.89, 90; Holm, 2004, ss.90-93; Sağlam, 2013, s.549).

Bununla beraber büyümenin en hızlı olduğu dönem, önce doğum öncesi, sonra da yaşamın ilk yıllarıdır (Bilgin, 2006, ss.57-58). Doğumdan itibaren ise organlar içinde başın, en hızlı gelişen organ olduğu görülür. Doğumdan bir yaşına kadar gövde en hızlı büyüyen alan iken, bacaklar bir yaş ile ergenlik arasında en hızlı büyüme içerisinde. Bedence büyümenin hızı, sosyo-ekonomik koşullara ve beslenmeye göre değişebilir. Ayrıca bu dönem, kas ve iskelet gelişimi açısından da önemlidir (Yavuzer, 2017, ss.49-53; Dodurgalı, 1998, ss.161-162).

5.1.2. Bilişsel Gelişim (Duyusal-Hareket Dönemi)¹¹

İnsanoğlunu diğer varlıklardan ayıran ve değerli kılan en önemli özelliklerden birisi de onun bilişsel (zihinsel) gücüdür. İnsan bu güç sayesinde düşünür, değer üretir, teknoloji geliştirir. İyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırt edebilir. Bu sebeptendir ki dinler, bilişsel güce (zekâ) sahip bir varlık olan insanı muhatap almış, özellikle İslam dini, akli olmayı sorumlu bile tutmamıştır (Dam, 2014, s.17). Dolayısıyla bilişsel gelişim, bireydeki akıl yürütme, düşünme, bellek ve dildeki değişimleri kapsar (Küçükkaragöz, 2006, s.82).

Buna göre bebeklik dönemindeki her aşamada, çocuk, duyu-hareket şemalarına sahiptir. Duyu hareket öğrenmedeki düzenli gelişim sırası, ilk olarak duyuvarın kullanılması başlar. Bunun ardından 6. aydan itibaren motor yetenekler, daha sonra ikinci yılda ise bu birincil yeteneklerin koordinasyonu başlar (Yavuzer, 2017, ss.56-57; Cüceloğlu, 2013, ss.347-349; Oruç, 2010, s.89-91). Dönemin sonuna geldiğinde bebek, duyu-hareket yolla karmaşık olmayan zihinsel işlemleri gerçekleştirmeye başlayarak, işlem öncesi döneme geçer (Erden ve Akman, 2006, s.65; Holm, 2004, ss.90-91).

5.1.3. Duygusal Gelişim¹²

Duygular, çocuğun doğuştan getirdiği özellikler ve istidatlar arasındadır. Ancak bu duygulardan bazıları hemen kendini gösterirken, bazıları da gelişim süreci içinde zamanla ortaya çıkar (Şentürk, 2010, s.82). Bu süreçte ortaya çıkan, olumlu veya olumsuz çok baskın/üstün olarak duyulan ve organizmada gerginlik oluşturan duygulara da heyecan denir (Baymur, 1972, s.82). Bir başka ifade ile heyecan, “organizmanın bütünüyle uyarılması”, “bedenin tümüyle yaptığı yaygın faaliyet” ya da “belirli bir uyarıcıya bedenin global tepkisi” şeklinde de tanımlanabilir. Sevinç, sevgi, öfke, kıskançlık gibi kavramların hepsi birer heyecan ifadesi ve duygusal gelişim özellikleridir (Yavuzer, 2017, s.69; Erden ve Akman, 2006, s.46; Dodurgalı, 1998, s.163).

¹¹ Doğumdan iki yaşa kadar olan dönem, “Duyusal-Motor Dönem” olarak da adlandırılır (Erden ve Akman, 2006, ss.64, 65).

¹² Sağlıklı bir duygusal gelişim, dinî gelişime sağlam bir zemin hazırlarken; sağlıklı bir dinî gelişim ise duygusal gelişime önemli katkılar sağlar. (Türk, 2014, s.157; bkz. Oruç, 2010)

Genel heyecanlanma, haz veren ve vermeyen uyarımlara yapılan basit tepkiler şeklinde gruplandırılabilir. Hazzın en açık belirtilerinden olan “gülümseme” ve “gülme” ise ikinci ayda kendini gösterir. Doğumdan sonraki haftalarda, bebeğin duygusal yaşamında belirgin farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu dönemde bebek, açık bir ilgiyle çevresini gözlemlemeye ve keşfetmeye başlar. Karşısındaki insanların yüzlerine, (seçerek) dikkatli bakması, bazılarında ilgi göstermemesi, ondaki duygusal ifadenin ilk belirtileri sayılabilir. Hayatın ilk yıllarında ortaya çıkan temel duygulardan birisi de güven (sevgi) ve bağlanma¹³ duygusudur (Yavuzer, 2017, ss.69, 70; Vergote, 1978, s.317; Cüceloğlu, 2013, s.355; Oruç, 2010, ss.78-87; ayrıca Özer Çetin ile yapılan kişisel iletişim, 13.08.2017). Bu süreçte anne-babanın, özellikle de annenin çok önemli rolü vardır (Peker, 2008, ss.165-166). Bebekle anne arasındaki duygusal ilişki üzerine kurulan güven, sevgi, bağlanma, tolerans, merhamet, disiplin,¹⁴ aidiyet duygusu, bireyin ileride kuracağı kişilerarası ilişkilerin temelini oluşturur (Mustafa Koç ile yapılan kişisel iletişim, 01.08.2017; Mehmet Bahçekapılı ile yapılan kişisel iletişim, 29.07.2017; ayrıca bkz. Yörükoğlu, 2003, s.32; Türk, 2014, ss.143-158).

Bebeklerin 2/3 yaşına basmadan önceki bu duyguları, anne-baba tarafından anlaşılır/tanınabilir ve bebeğin duygusal tepkileri giderek zenginleşir (öfke, korku, sevinç vb.) (Yavuzer, 2017, ss.69, 70, 75). Duygusal tepkiler, çocuğun tutum ve davranışlarına yön verir. (Baymur, 1972, 81-84). Bu nedenle çocuğun duygularını ve duygusal gelişimini tanımadan onu eğitmek, tutum ve davranışlarına yön vermek mümkün değildir (Dam, 2014, s.26). Eğer anne-baba ile bu yönde iyi bir iletişim kurulamazsa, ileride kişilik bozuklukları ile karşılaşılabilir (Umut Karasu ile yapılan kişisel iletişim, 02.08.2017).

5.1.4. Sosyal Gelişim

Çocuk sosyal bir varlıktır ve sosyalleşme de bireyin toplumun bir üyesi olma sürecidir. Doğumla başlayan ve hayat boyu devam eden bu serüvende birey, içerisinde yaşadığı toplumun kültürünün maddi ve manevi öğelerini öğrenir, bilir ve özümser (Fidan ve Erden, t.y.). Bu durum onun topluma girmesini sağlar (Cüceloğlu, 2013, ss.354-355). Sosyalleşme ilk olarak, bebeğin, yaklaşık 3. ayda insanla objeler arasındaki farkı görerek değişik tepkiler göstermesiyle başlar. Bu dönemde bebekler insan sesi duyduklarında, başlarını o yöne doğru çevirirler, gülümsemeye, gülümsemeyle karşılık verirler. Bu sosyal gülümseme, bebeğin çenesine veya dudaklarına dokunulduğu zaman gösterdiği refleks gülümsemeden farklıdır. İkinci gülümseme bu yönüyle, sosyal gelişimin başlangıcı olarak kabul edilir (Yavuzer, 2017, ss.78-79; Dodurgalı, 1998, s.164). Çocuğun sosyalleşmesinde özellikle aile en önemli etkidir (Dam, 2014, ss.22-23; ayrıca çocuğun sosyal gelişimini etkileyen

¹³ Bağlanma ve bağlanma teorisi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kirkpatrick ve Shaver, (1990).

¹⁴ Din eğitiminde disiplin ile ilgili bilgi için bkz. Ay, 2008, ss.25-115; Çamdibi, 1996, ss.111-116; Peker, 1998, ss.138-145; Clark, 1981, ss.184, 185.

faktörler ile ilgili bilgi için bkz. Ülgen ve Fidan, 1983, ss.194-204). Bebek için bu süreç, en başta annesine bağımlı olarak şekillenir. Bunun için “güven” temeline dayalı anne desteğine gereksinim duyar. Dolayısıyla çocuğun ilk yıllardaki sosyal ve duygusal gelişimi birbirini etkiler (Bkz. Yavuzer, 2017).

5.1.5. Dini ve Ahlakî Gelişim

Çocuk dindar olarak doğmaz, ancak dinî bakımdan tamamen boş da değildir (Bkz. Hökelekli, 2016a, s.252; Clark, 1981, s.177; Vergote, 1978, s.315). Çocuğun dinî inanca uzak olmadığı, aksine onda doğal bir dinî kabiliyet ve eğilimin varlığı ile dinî gelişim sürecinin önemi, bilimsel araştırmalar (Bkz. Bovet, 1958; Vergote, 1978; Clark, 1981; Yavuz, 1983, Köylü, 2004; Şimşek, 2004; Oruç, 2010; Selçuk, 2014; Köylü, 2014) tarafından da tespit edilmiştir. Çocukta tabii olarak var olan bu dinî eğilim, ancak yaşın ilerlemesine bağlı olarak pek çok gelişimsel ve çevresel etkileşime dayalı olarak kendini açığa vurmakta ve gelişmektedir (Hökelekli, 2016a, s.252; Dam, 2014, s.30).

Bir başka ifade ile bebeklik evresi, dini açıdan gözle görülecek belirtilerin bulunmadığı bir dönem (Peker, 2008, s.266; Yavuz, 1983, ss.38, 39) ve bilinçsiz etkilenme çağıdır (Dodurgalı, 1998, s.165). Bu evre boyunca dinî tezahürlerle¹⁵ pek karşılaşılmaz. Ancak, çocuğun ruhunda dinî inancın tohumları mevcuttur. O, Allah'ın varlığına inanmaya ve dini kabul etmeye hazır durumdadır. Ayrıca dinî duygu ve inancın doğuşu ve gelişimi konusunda gerçekleştirilen bilimsel araştırmalar, çocuğun dışarıdan gelecek dinî etkilere ve tecrübelerle karşı ruhen yetenekli ve hazır olarak dünyaya geldiğini ortaya koymaktadır (Peker, 2008, s.166; ayrıca bkz. Yavuz, 1983; Köylü, 2004; Dam, 2004; dinsel hazır oluş ile ilgili geniş bilgi için bkz. Selçuk, 2014, ss.39-43). Bu süreçte çocuk birer ikişer kelimeyle kendisine öğretilen dini kavramları telaffuz edebilir. Fakat bu kavramlar onun için çok fazla bir anlam taşımayabilir (Peker, 2008; Şentürk, 2010; Dam, 2014).

¹⁵ Ancak bu dönemde, çocuğun yürümeye ve birer-ikişer kelimelik cümlelerle konuşmaya başladığı zaman bazı dinî davranışları taklit etme gayreti içine girdiği görülebilir. Namaz kılan, dua eden büyükleri görünce, onlarla beraber aynı davranışları şekil olarak yapmaya çalışması, çok basit olarak dinî tezahürlerin ortaya çıkmaya başladığını düşündürülebilir (Şentürk, 2010, s.82).

Çocukta doğuştan potansiyel olarak var olduğu kabul edilen din duygusunun¹⁶ (fitrat)¹⁷ ortaya çıkması, şekillenmesi ve gelişmesi de aile (Din duygusunun gelişimde ailenin önemi ile ilgili bilgi için bkz. Clark, 1981, ss.180-185; Vergote, 1978, ss.316-329; Dam, 2014, s.30; Hökeleki, 2016a, s.257) ile (özellikle anne)¹⁸ çocuğun arasındaki güven duygusunun (Bkz. Oruç, 2010, ss.89-91; Hökeleki, 2016a, s.253; Koç, 2008, ss.49-60) ve diğer gelişim özelliklerinin¹⁹ sağlıklı bir şekilde tamamlaması açısından önem arz etmektedir.

Ahlâkî gelişim²⁰ açısından bakıldığında ise, bebeklik evresinde (Ahlâk öncesi dönem) çocukta ahlâkî davranışa rastlanmaz. Çocuk bu süreçte iyi ve kötü fikrine sahip değildir. Çocuk 3 yaşına kadar bazı davranışların iyi, bazılarının da kötü olduğunu ve yapılıp yapılmaması gerektiğini öğrenmeye başlar. Fakat yaptığı davranışların neden iyi ya da neden kötü olduğunu anlayacak düzeye gelmemiştir. Bu dönemde çocuk, anne-babasına bağımlıdır. Bazı davranışların onlar tarafından istenmediği için yapılmaması, bazılarının ise istendiği için yapılması gerektiğini öğrenir. Büyüklerin tasvip ve beğenisini elde etmek için iyi olan davranışları yapmaya, cezalandırılmaktan korunmak için kötü davranışlarından sakınmaya yönelir (Hökeleki, 2016b, s.15)

16 Çocukta din duygusunun ve dinî hazırlık ile eğilimin açığa çıkmasında ve dinî inancın gelişmesinde başlangıç noktası olarak "himaye altında bulunma" suurunun gelişmesi kabul edilir (Hökeleki, 2016a, s.253). Çocuğun yeni yeni gelişmeye başlayan organizması ile birlikte henüz çok ilkel fakat gerçek olan "himaye altında bulunma" bilinci de kendisini göstermeye başlar. Bu duygu, az ya da çok insanın bütün hayatı boyunca devam eder. Himaye altında bulunma, başkalarından sevgi, şefkât, yardım ve ilgi görme, kendini rahat ve güvenlik içinde hissetme ihtiyacı insanın temel güdülerindedir. Anne-babanın mevcudiyeti, bu anlamda çocukta bir "güven duygusu" oluşturur. Bu durum, dinî yaşayışın esas çekirdeğini teşkil eden, "Allah'ın yardımına sığınma ve O'na bağlanma" duygusuna çok benzer. Böylece, başlangıçta anne-babanın varlığı tarafından sağlanan güven duygusu, çocukta, Allah ile ilgili bilgi ve inancın gelişmesine bağlı olarak güç ve süreklilik kazanır. Kendisini koruma ve güvenlik altında hisseden, sevgi, şefkât ve ilgi ile beslenen çocuk "ruhi tatmine" ulaşır; bu da onda bir "kimlik duygusunun" temelini oluşturur (Clark, 1981, s.177, 180).

17 Bkz. Müslim, Kader 23, 25; Tirmizi, Kader 5.

18 İslam'a göre çocuk terbiyesinde ve din eğitiminde annenin yeri ve önemi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Çevikoğlu, 1996, ss.171-186.

19 Konuya engelli çocukların gelişim özellikleri ve din eğitimi açısından bakıldığında, din eğitiminde, engelli çocukların algılama düzeylerine göre öğretim programı, araç-gereç, materyal ve yöntem belirlenmesinde onların gelişim özelliklerinin bilinmesi ve buna göre hareket edilmesi önem arz etmektedir. (Mustafa Başkonak ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017; ayrıca bkz. 2017a).

20 Çocuklarda ahlâkî gelişim, birbirini izleyen 5 safha olarak ele alınabilir: 1. Ahlâk Öncesi Dönem 2. Bencilik (Saf Çıkarıcılık) Dönemi 3. Başkalarına Uygunluk (Sociocentrique) Dönemi 4. Duygusal Vicdan Dönemi 5. Akılcı Vicdan ve Evrensel Ahlâk Dönemi (Hökeleki, 2016b, ss.15-18), Piaget ise ahlâkî gelişim dönemlerini: 1. Ahlâk Öncesi Dönem, 2. Dışa Bağımlı Dönem, 3. Özerk Dönem olarak adlandırmıştır. Kohlberg de: 1. Gelenek Öncesi Dönem, 2. Geleneksel Dönem, 3. Gelenek Sonrası Dönem olarak 3 düzeye ayırmıştır (Can, 2006, ss.135-139; Holm, 2004, ss.94-98).

5.2. İlk Çocukluk Dönemi (2-6 yaş)

2-6 yaş arasını kapsayan ve “Okul öncesi” çağ olarak da adlandırılan (Öcal, 1999, s.43) bu evrede genel olarak, büyüme ve fizyolojik süreçler kararlılık kazanmaktadır. Çocuk, yetişkin dünyasına yönelmekte, kendi başına oynayabilmekte ve bazı işleri görebilir duruma gelmektedir. Çocuğun günlük yaşamı da bir hayli düzene girmektedir (Baymur, 1972, s.63).

İlk çocukluk dönemi gelişim alanları ve özellikleri²¹ şu şekilde ifade edilebilir:

5.2.1. Bedensel Gelişim

Okul öncesi dönem (ilk altı yıl) büyüme ve gelişim, diğer dönemlere göre en hızlı olma özelliğine sahiptir (Bilgin, 2006, s.60). Bu döneme denk gelen ilk çocukluk evresindeki bedensel gelişme hızı, bebeklik dönemine oranla yavaşlar. Yaşamın ilk ve üçüncü yılları arasındaki büyüme, üçüncü ve beşinci yıllar arasındaki büyümenin yaklaşık iki katıdır. Erkek çocukları kızlardan biraz daha uzun ve ağırken, kız çocuklarının ince motor kaslarının gelişimi erkeklerden biraz daha ileridedir. Çocuklar altı yaşına geldiklerinde ise doğum ağırlıklarının ortalama yedi katına ulaşırlar (Erden ve Akman, 2006, ss.48-49; Cüceloğlu, 2013, ss.344-345).

Bu süreçte, çocuğun bedensel gelişiminin sağlıklı olması; zihinsel, duygusal, sosyal, dini ve ahlaki gelişimi açısından da önem arz etmektedir. Bedensel gelişimi etkileyen faktörlerin etkisi doğum öncesinde başlamaktadır. Annenin geçirdiği hastalıklar, duygu durumu, aldığı ilaçlar, çocuğun sakat doğması ve biyolojik yapısının bozulmasına neden olan önemli etmenlerdir. Beslenme ve uyku da bedensel gelişimi etkileyen diğer unsurlardandır (Dam,

5.2.2. Bilişsel Gelişim (İşlem Öncesi Dönem)

Anaokulunda geçirilen yıllara denk gelen ve 2-7 yaş arasını kapsayan bu dönem, (Piaget’e göre) bilişsel gelişim açısından işlem öncesi dönem olarak da adlandırılmaktadır. İşlem öncesi dönemin önemli bir özelliği, çocuğun tümüyle ben-merkezci (egocentric) bir düşünce yapısına sahip olmasıdır. Bu yaşlardaki çocuklar, kendi görüşlerinin olabilecek tek görüş olduğuna inanırlar ve diğer bireylerin kendilerinden daha farklı bakış açılarına sahip olabileceklerini anlayamazlar. Bu çağdaki çocukta, konuşma da ben-merkezlidir. Konuşmaya başladığı ilk dönemlerde (2-3 yaş) monolog tarzı konuşma, 4 yaşından itibaren yerini ben-merkezli konuşmaya bırakır (Erden ve Akman, 2006, s.65; Holm, 2004, s.91).

Ayrıca bu evrede çocuk, dile ve sembolik düşünce yeteneğine sahiptir ve eylemdeki başarının yanında imaj ve sembollere de yer vermektedir (Yavuzer, 2017, s.83). Ancak

²¹ Okul öncesi dönemde çocukta, taklitçilik, animizm, antropomorfizm, egosantrizm, inatçılık, olumsuzluk, müşahhas düşünce, asosyallik ve meraklılık (soru çağı) gibi özellikler hâkim durumdadır. (Şentürk, 2010, ss.82-88; Türk, 2014, ss.143-148)

düşünce mantıksal uygunluk yoktur ve “korunum²² (değişmezlik/conservation)” gelişmemiştir (Küçükkaragöz, 2006, s.93). Çünkü korunum ilkesini kazanmış bir birey, herhangi bir nesnenin şeklinin değişmesinin etkisi altında kalmaksızın onun aynı kaldığını anlayabilir (Yavuzer, 2017, s.83).

Cansız canlı gibi görme, cansız nesnelere yaşamsal öğeler yüklemeye eğilimi anlamına gelen (Yörükoğlu, 2003; Şentürk, 2010; Yavuzer, 2017) animizm (2-4 yaş), bu dönemin bir diğer özelliğidir (Küçükkaragöz, 2006, s.94). Çocukların oyunları gözlemlendiğinde, kurdukları hayal dünyasında saatlerce oynadıkları, hayali arkadaşlarıyla ya da oyuncakları ile konuştukları gözlemlenebilir. “Cansız ya da düş ürünü varlıklara, canlıymış gibi anlam yüklemeye” olarak tanımlanabilecek bu özellikleri, çoğu kez yetişkinler için eğlenceli sonuçlar doğurur. Çocuğun oyuncak ayısına “istediklerini yapmadığı için darılması” gibi davranışları, aile içinde espri konusu olabilir (Erden ve Akman, 2006, s.67). Dönemin sonlarına doğru, animistik düşünce kaybolmaya başlar, çocuk canlı-cansız varlık ayrımını yapabilir (Dam, 2014, s.21; Cüceloğlu, 2013, ss.347, 348). Kavramsal düşünme yeteneği geliştikçe ben-merkezcilikten uzaklaşma gerçekleşir (Şimşek, 2004, s.210). Bunun yanında çocuğun cinsel kimliği gelişir, dil gelişimi de oldukça hızlanır (Dam, 2014, s.21).

5.2.3. Duygusal Gelişim

Bu dönemde yaşanan korkular²³ yaşla beraber aynı doğrultuda artmaktadır. Korkuların sebebi, ani uyarım ve çocuğun yeni duruma uyum gösterememesidir (Dodurgalı, 1998, s.184; Türk, 2014, s.155). [Çocuğun içinde bulunduğu koşullar, heyecanı etkileyen diğer faktörleri oluşturur (yorgunluk, açlık, uykusuzluk vb.)]. Bir çocuğun ne zaman ve neden korkacağını saptamak oldukça zordur. Korkunun oluşumu, çevredeki koşullara, uyarımın verilmiş biçimine, geçmiş yaşantılarla, o andaki fizyolojik ve psikolojik durumuna bağlıdır. Çocuğun başından geçen olumsuz bir olay ya da tecrübe de onda bazı korkuların oluşmasına yol açabilir. Zamanla gelişim sürecinde bu tür korkular kendiliğinden kaybolur. Korkunun dışında, kıskançlık, endişe ve savunma mekanizmaları bu dönemin bazı tipik heyecan biçimleridir (Yavuzer, 2017, ss.94-101).

²² Korunum, bütün ve onun parçalarının çeşitli düzenlemelerini aynı anda düşünebilme, bütünün parçalarının birbirinin yerine geçişini ve birbirine nasıl uyduğunu görebilme yeteneğini ifade eder (Dam, 2014, s.21; Küçükkaragöz, 2006, s.97).

²³ Korkunun temelinde güvensizlik duygusu vardır (Dam, 2014, s.27; Oruç, 2010, s.80-83); Çocuğun korkularını etkileyen başlıca faktörler: 1. Zekâ, 2. Cinsiyet, 3. Sosyo-ekonomik statü, 4. Sosyal ilişkiler, 5. Fizyolojik koşullar, 6. Kişilik yapısı (Yavuzer, 2017, s.94); Bu korkular çocuğun dinî gelişimini ve eğitimi de olumsuz etkileyebilmektedir (Arife Dayı yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017; Elif Akıncı ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017; Şenol Yılmaz ile yapılan kişisel iletişim, 07.08.2017; Hacer Kiraz ile yapılan kişisel iletişim, 02.08.2017).

Diğer yandan, çocuğun heyecan dünyasında ve duygusal gelişim sürecinde aile çok önemlidir. Anne ve babalar, küçük yaştan itibaren çocuklarının tuvalet gereksinimlerini kendi başlarına gidermelerini beklerler. Oysa bu faaliyet yeterli düzeyde kas kontrolü gerektirdiğinden, 2-3 yaşından önce gerçekleşemez. Anne-babanın bu işlemi çok sert ve ısrarcı bir biçimde istemeleri, çocukta korku, öfke ve endişe gibi heyecanların görülmesine neden olabilir. Ayrıca kendisine daima yalancı olduğu söylenen, anne ve babası tarafından sevilmeyen, diğer çocuklarla sık sık kıyaslanarak alay edilen ve dayakla cezalandırılan bir çocukta, kısa ya da uzun süreli gerginlik halleri görülebilir. Bu tür kötü uyarımların devamı ise, bazı kötü davranış, korku ve uyum bozukluklarına sebep olabilir (Yavuzer, 2017, s.101; Cüceloğlu, 2013, s.357; Çocukluk dönemi korkular ve ruhsal sorunlar hakkında geniş bilgi için bkz. Yörükoğlu, 2003, ss.283-371).

5.2.4. Sosyal Gelişim

2 yaşın başlamasıyla birlikte çocuklar, kendilerinden ben-merkezci, bağımlı kişiler olmaları yerine, bağımsız birer varlık olmalarının beklendiğini öğrenirler. Yine onlar, bir takım davranış türlerinin belirli ortamlarda uygulanması gerektiğini öğrenmeye başlarlar. Anne ve babanın da etkisiyle geliştirilen bu davranış türlerinin tümü “Sosyalleşme Olgusu”nun ilk aşamasını oluşturur.

2-6 yaş arasındaki ilk çocukluk evresinde çocuk, sosyal ilişkinin nasıl kurulduğunu, ev dışındaki insanlarla, özellikle kendi yaşlılarıyla nasıl beraber olunacağını öğrenmeye başlar, uyum ve işbirliği gelişir. Bu dönemde çocuğun çevresiyle ilişkisi, onun sosyal gelişimini hızlandırır (Yavuzer, 2017, s.102). Bu sebeple okul öncesi eğitim kurumlarına giden çocuklar, arkadaşlarıyla çok sayıda ilişki kuracaklarından, sosyal etkinliklerle (oyun, hikâye, masal, drama²⁴, tiyatro, kukla vb.) (Bkz. Sağlam, 2000, ss.561-563; Cüceloğlu, 2013, ss.357, 358) aile ve komşu düzeyinde ilişkileri sınırlı olan çocuklara oranla daha iyi bir sosyal gelişim gösterebileceklerdir (Dam, 2014, s.24).

5.2.5. Dinî ve Ahlâkî Gelişim

Bu dönemde çocuğun zekâsı henüz kavramları anlayacak derecede gelişmemiş olduğundan, çevresindeki kişilerde gördüğü davranışları *taklit*²⁵ etmeye çalışır. Bu nedenle çocuktaki dinî duygunun gelişmesinde ve dinî tavırların şekillenmesinde ailenin etkisi çok

24 Drama ve din eğitiminde/DKAB dersinde dramatizasyonun önemi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ev, 2005, ss.29-55.

25 Bu evreye taklit evresi de denilebilir ve taklit dinî gelişimin belirgin özelliğidir (Dam, 2014, s.32; Türk, 2014, ss.143-148); Bununla birlikte dini tezahürler daha belirgin bir nitelik arz eder. (Şentürk, 2010; Yavuzer, 1983; Hökeleki, 2016a; Peker, 2008). Çocuk bu evrede yakınlarının bütünü hal ve hareketlerini bilinçsiz bir şekilde taklide/tekrara başlar. Aile fertlerinde gördüğü ibadetlere, dini motifli davranışlara, içten gelen duygulara yönelir ve onların dinî yaşantılarını örnek alarak kendi de aynı davranışları uygulamak ister. Kaynağını sevileni taklit etme psikolojisinden alan bu eğilim, çocuğun dini hayatının oluşmasında oldukça önemlidir (Peker, 2008, s.167).

önemlidir (Peker, 2008, s.167; ayrıca çocuklara din eğitimi ve öğretimi verilirken dikkat edilmesi gereken hususlar ile ilgili bkz. Öcal, 1999, ss.70-104). Bu konudaki bütün araştırmalar ve gözlemler de dini tutum ve davranışlarının teşekkülünde ilk çocukluk dönemindeki aile ilişkilerinin en etkili faktör olduğu hususunda birleşmektedir (Hökelekli, 2016a, s.256; Şenol Yılmaz ile yapılan kişisel iletişim, 07.08.2017).

Aile içi tutum ve davranışlar, bu dönemde çocuğa dinini öğretip ondaki dinî duygunun gelişmesini sağlayacağı gibi, çocuğun dinden uzaklaşmasına ve ondaki dinî duygunun körelmesine de neden olabilir (Peker, 2008, s.167; Koç, 2008, ss.49-60; Hacer Kiraz ile yapılan kişisel iletişim, 02.08.2017). Dolayısıyla aile, çocukta dinî duygu ve tecrübelerin uyanmasında, dinî inancın şekillenmesinde, dinî alışkanlık ve uygulamaların kazanılmasında en başta gelen kültürel faktördür (Hökelekli, 2016a, s.258).

Diğer yandan çocukta ilk yaşlarda rastlanmayan dinî mahiyetteki duygu, 3 yaşından sonra kendini (bir söz, bir korku veya bir davranış şeklinde)²⁶ gösterebilir. Yine bu dönemde çocukların dil gelişimine bağlı olarak anne-babaların (yetişkinlerin) kullandıkları dini söz, kelime, deyim ve ifadeler, dinî gelişimde önemli rol oynar ve çocuk için bir rol model olur (Anne-babanın dindarlığı ve rol modelliğinin çocuklar üzerindeki etkisi ile ilgili yapılan araştırma sonuçları için bkz. Sağlam, 2006, ss.163-180; Koç, 2008, ss.49-60; ayrıca çocukta dinî gelişim ve eğitim ile ilgili geniş bilgi için bkz, Konuk, 1994). Böylece taklit ve özdeşleşme²⁷ yoluyla başlayan dinî yaşayış (Hökelekli, 2016a, s.255; Tosun, 2015, ss.171-173), anne-babanın iyi örnek olmasıyla çocuğun kişiliğinde derin izler bırakır (Mehmet Bahçekapılı ile yapılan kişisel iletişim, 29.07.2017; ayrıca bkz. Peker, 2008, ss.167, 168). Bu yaşlarda çocuk, inanmaya hazır olduğundan düşünmeden, şüphelenmeden ve itiraz etmeden söylenenlere içtenlikle inanır ve 3-4 yaşından²⁸ itibaren çeşitli sorularla dinî hayata girmeye çalışır (Bkz. Selçuk, 2014, ss.76-85). Çocuk inanmaya o kadar hazırdır ki dinî kavramlar hakkında büyüklerin verdiği cevapları (9-10 yaşına kadar), onların anlattıklarını ve öğrettiklerini sonuçlarına bakmaksızın olduğu gibi kabul eder (Mehmet Bahçekapılı ile yapılan kişisel iletişim, 29.07.2017). Bu, çocuğun *kolay inanılabilirlik* özelliğinden kaynaklanmaktadır (Peker, 2008, s.168).

26 Allah'a mahsus dini saygının anlamı, O'nun yüceliği karşısındaki saygı ve korku yani kutsallık duygusu yaşla birlikte daha iyi hissedilmektedir. Çocuğun Allah inancı ile karşılaşması, böylece erken yaşlarda olmakta ve bu da kendisine duygusal bir zenginlik katmaktadır (Hökelekli, 2016a, ss.254, 255).

27 Kuşkusuz taklit ve özdeşim için rol modele ihtiyaç vardır. Çocuk, kendini bulacağı, öyküneceği, özdeşim kuracağı bir figüre ve modele ihtiyaç duyar (Mustafa Koç ile yapılan kişisel iletişim, 01.08.2017; Arife Dayı ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017; Zeynep Ürkmez ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017). Anne-babanın örnekliliği ve rol modelliği ile ilgili geniş bilgi için bkz. Koç, 2008, ss.49-60; Oruç, Tecim ve Özyürek, 2011, ss.303-319.

28 3-4 yaşına doğru çocukta Allah inancının ilk belirtileri kendisini göstermeye başlar. Allah çocuklar için gerçek ve kaçınılmaz bir sığınak, dayanak ve güvenlik kaynağıdır (Hökelekli, 2016a, s.262).

Çocuğun dini gelişiminde, gittikçe gelişen ve tükenmek bilmeyen bir *öğrenme merakı*, *araştırma içgüdü*sü ve *sürekli soru sorma* kendini gösterir. 5-6 yaşlarına doğru hayal gücünün gelişmeye başlamasıyla birlikte, düşünce imkânları da genişlemeye başlar. Bu yaşlarda çocuk, yaratıcı gücün mahiyetini anlama denemelerine girer. Allah'ın varlığı ile ilgili sorular her geçen gün çocuğun zihninde ve dilinde çoğalır. Bunlara tatmin edici cevaplar bekler. Çünkü çocuk, bu dönemde dinî hikâyeleri çok sever, bunlar onun son derece ilgisini çeker. Cennet, cehennem, melek, şeytan, cin, doğum, ölüm vb. konulara karşı büyük bir merak duyar (Hökelekli, 2016a, s.256; Peker, 2008, s.168; Oruç, 2010, ss.91-93). Dolayısıyla bu süreçte, anne-baba ve din eğitimcilerinin çocukların merak ettikleri konularda onların bedensel, zihinsel, duygusal, psikososyal, dini ve ahlâkî gelişimlerine uygun cevaplar vermesi önem arz etmektedir (Rahman Han ile yapılan kişisel iletişim, 09.08.2017; Ramazan Erol ile yapılan kişisel iletişim, 03.08.2017).

Çocuk bu evrede, eğlence ve oyunla ilişkilendirilecek bir Allah anlayışı (Çocukluk dönemi Allah anlayışı ile ilgili bilgi için bkz. Öcal, 1999, ss.50, 51, 66-70, 77-80; Selçuk, 2014, ss.70-74; Şentürk, 2010, ss.84-86; Hökelekli, 2016a, ss.262-265) sergiler. Allah, basit ve dünyevi zevklerle ilintili olup, genellikle çocukların hayallerine cevap veren bir varlık olarak kabul edilir (Köylü, 2004, s.141). Çocuk Allah'ı tasarlamakta da güçlük çekmez ve Allah'ı altın sarayda yaşayan büyük bir insan şeklinde düşünerek hayal eder. Çünkü onda henüz soyut kavramları anlama kapasitesi gelişmemiştir (Selçuk, 2014, ss.70-74; Öcal, 1999, ss.50, 51, 66-70; ayrıca bkz. Şimşek, 2004) Çocukluk dönemi dini gelişim üzerine yapılan araştırmalarda da Allah, insanî özellikler taşıyan (özellikle baba) somut bir varlık olarak tasavvur edilmektedir (Bkz. Vergote, 1978, ss.317, 318; Hökelekli, 2016a, ss.262-265).

Burada çocuğa göre etrafındaki kişiler, eşyalar, hep kendisi gibi düşünürler ve kendisinin hissettiklerinin aynısını hissederler. Cansız varlıkları da canlılar gibi düşünmek (animist-ruhçu anlayış), ve Allah'ı insan şeklinde tasavvur etmek (antropomorfik düşünce), 3-6 yaş çocuğunun belirgin özelliğidir (Bkz. Vergote, 1978, s.319; Peker, 2008, s.168; Oruç, 2010, s.88).

Dolayısıyla ilk çocukluk dönemi çocuğun dinî gelişimi açısından antropomorfik (Anthropomorfisme) bir özellik gösterir.

Bu dönemdeki çocuklarda, muğlak ve belirsiz bir dua anlayışı (Çocukluk dönemi dua anlayışı ile ilgili bilgi için bkz. Selçuk, 2014, ss.74-76) da vardır. Her ne kadar duanın mahiyetini az çok anlayıp, Allah kavramı ile ilişkisini kurabilse de, yetişkinlerin anladığı manada duanın manasına ilişkin çok az kavrama ve anlayış söz konusudur (Dam, 2014, 48).

Bu dönemdeki çocuğun ben-merkezci yaklaşımı,²⁹ dinî duygu ve gelişim açısından önemli olan bir başka özelliktir (Özer Çetin ile yapılan kişisel iletişim, 13.08.2017). İlk çocukluk dönemindeki ben-merkezci yönelim, sadece çocuğun fiziki ihtiyaçlarını karşılama noktasında olmayıp, dinî gelişim ve inancında da kendini göstermektedir. Bu, çocuğun “benine dayalı” bir tasavvurdur. Bu özelliğin sonucu olarak, Allah çocuğun yaratıcısıdır, ona anne, baba ve kardeş vermiştir. Sonra yaşamını idame ettirmesi için yiyecek, içecek, giyecek vb. vermiştir. Kısaca çocuk, Allah’ın kendisini sevdiğini, ona her şeyi verdiğini, isteklerini geri çevirmediğini düşünmektedir. Bunun sonucunda da çocuk Allah’ı kendinden uzaklaştırmamakta ve daima yanında hissetmektedir (Hökekleli, 2017, ss.264, 265; Vergote, 1978). Buradan hareketle, çocukta sevgi merkezli doğru bir Allah inancının teşekkülü için anne baba ve din eğitimcilerine büyük görev ve sorumluluk düşmektedir.

Diğer yandan bu evrenin (Bencilik veya saf çıkarıcılık dönemi) ahlâkî gelişimini ise çocuğun 6 yaşına kadarki bencil ve ben-merkezci niteliği doğrudan etkilemektedir. Çocuk ahlâkî durumu, başkalarının görüşünü hiç göz önünde bulundurmaksızın yalnız kendi açısından değerlendirir. Kendi davranışını ahlâkî düşünceleriyle yönetmekte özgür değildir. Ahlâk kuralının değerini bir toplumsal baskı olarak anlar; ancak buna uymaz. Bu yüzden bencil (inatçılık 3-4 yaş) eğilim, kuralın tek yanlı saygı anlayışı ile birleşerek ahlâk davranışını sınırlandırır (Hökekleli, 2016b, ss.15-16). Bu evrede çocuğa göre doğru davranış, onun hoşuna giden, onun isteklerini karşılayan söz, fiil ve davranışlardır.

5.3. Son Çocukluk Dönemi (6-12 yaş)

Bu dönem 6-12 yaş aralığını (kızlarda 6-11, erkeklerde ise 6-12/13) kapsar. Bu döneme “Temel Eğitim Çağı” veya “İlkokul Çağı” da denilmektedir (Öcal, 1991, s.66; Peker, 2008, s.169). Bu dönemde çocuk, motor ve dil gelişimi açısından büyük aşamalar kaydetmiş ve dengenin gelişmesi sonucu hızlı yürüyebilen, futbol oynayabilen, ok atabilen, göz-el koordinasyonunun gelişmesi sonucu da iki elini bağımsız olarak kullanabilen bir birey haline gelmiştir (Yavuzer, 2017, s.109).

Son çocukluk dönemi gelişim alanları ve özellikleri şu şekilde ifade edilebilir:

5.3.1. Bedensel Gelişim

İlköğretimin ilk yıllarında, çocukların büyümesinde gittikçe artan bir yavaşlama olmasına karşılık, 10 yaşlarına doğru vücut biyokimyasındaki farklılaşmalara bağlı olarak, ani bir boy artışı yanında cinsiyet özelliklerinin de belirmeye başladığı görülür. Erkek çocuklar, 9-10 yaşlarına kadar kızlardan biraz daha uzun ve daha iri bir bedene sahip olmalarına karşılık, 4-5. sınıflarda kızlardan daha ufak bir görünüme bürünürler. Ancak kızlardan daha

²⁹ Ben-merkezci Allah tasavvurunun kırsal kesimde ve yoksul çevrelerde daha çok dile geldiği tespit edilmiştir. Tüm egosantrik ifadeler çocuğun, Allah’a içten gelen bağlarla bağlantısının açık bir göstergesidir (Yavuz, 1983).

hareketlidirler ve bedensel güce dayanan etkinlikleri daha fazla tercih ederler (Erden ve Akman, 2006, s.50; Cüceloğlu, 2013, s.346; Bilgin, 2006, s.65). Bedensel gelişim özellikleri ve bu süreçteki farklılıklar, çocuğun bilişsel, duygusal, sosyal, psikolojik, ahlakî ve dinî gelişimini önemli ölçüde etkilemektedir. Dolayısıyla mümkün olduğunca, çocuğun sağlıklı bedensel gelişimi üzerinde hassasiyet gösterilmeli, bu durum çocuğun eğitiminde dikkate alınmalı (Dam, 2014, s.16) ve anne-babalar ile eğitimciler tarafından bu süreç çok iyi takip edilmelidir (ayrıca bu süreçte engellilik ve gelişim özellikleri konusuna özen gösterilmelidir. Mustafa Başkonak ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017).

5.3.2. Bilişsel Gelişim (Somut İşlemler Dönemi)

“Somut İşlemler Dönemi” (okul dönemi) adı verilen, 7-11 yaş arasında yer alan ve ilköğretimin ilk beş yılına denk gelen bu dönemde, ben-merkezci konuşma ve düşünce önemli ölçüde azalır, çocuk bilişsel güçlüklerin üstesinden gelmeye başlar. Somut işlemler döneminde çocuğun işlemleri muhakeme edişi mantıklı bir hale gelir. İşlem öncesi dönemde çözülemeyen korunum problemleri, bu dönemde çözülür; çocuk işlemleri tersine çevirebilme kapasitesine erişir (Erden ve Akman, 2006, s.67). Anlaşılmaz olan kavramlar ve konular, yavaş yavaş açıklık kazanmaya başlar (Bkz. Holm, 2004, s.91).

Bu dönemde çocuğun bilişsel gelişimi temel değişiklikler gösterir (Küçükkaragöz, 2006, s.96). Taklit ve model alma³⁰ yoluyla öğrenme bu dönemde önemlidir (Dam, 2014, s.21; Şentürk, 2010, ss.83-84). Çocuk, olayları diğer insanların gözünden görmeye başlar, sınıflandırma, cinsiyet rolleri, düş ve gerçek ayrımı gibi konularda oldukça gelişir (Küçükkaragöz, 2006, s.96). Çocuklarda mantıksal düşünme ve sayı, zaman, mekân, boyut, hacim, uzaklık kavramları yerleşmeye başlar (Dodurgalı, 1998, s.216). Çocuktaki bu bilişsel gelişmeler, onda dinî şuurun şekillenmesine de katkı sağlar (Peker, 2008, s.170). Bu dönemin sonlarına doğru çocukta, problemleri kendi kişisel gayreti ile çözme yeteneği yüksek düzeyde gelişir. Çocuğun bu yeteneği kendinde bulabilmesi, her şeyin en iyisini yapmak üzere kendisini zorlaması, yetişkin davranışlarıyla eş düzeyde olduğunu gösterir (Yavuzer, 2017, ss.109-112). Dönem sonunda ise çocuk soyut işlemler dönemine geçer.

5.3.3. Duygusal Gelişim

Bu dönemde, gerek aile ortamında, gerekse okul ortamında, çocukta olumlu veya olumsuz duygular meydana getiren unsurlar birlikte bulunur. Çocuk bu ortamlarda istenilen ve istenilmeyen duyguları, yaşayarak, taklit ederek veya şartlanma yoluyla öğrenir. Aile ve

³⁰ ihtiyaçları karşılama ya da sevgi ve ihtimamın, model alma ve taklit etmede önemli bir rolünün olduğu görülmektedir. Araştırmalar, çocuğun kendisini ödüllendiren, beklenti ve ihtiyaçlarını karşılayan, sıcak, mükâfatlandırıcı, sevecen ve şefkatli modellerin; soğuk, cezalandırıcı ve uzak olanlardan daha fazla taklit etme temayülünde olduğunu göstermiştir. Çocukluk döneminde çocuğun ihtiyaçlarını karşılayan ve onları seven, koruyan kişiler ise, öncelikle anne-baba ve diğer aile fertleridir (Dam, 2004, ss.33, 34); Çocuklukta sevgi, şefkât duygusuna muhtaç olma durumu, bireylerin dinsel yaşayışında çok önemli bir yer tutar (Clark, 1981, s.180).

okulun işlevi, çocukta istenilen duyguların gelişmesini desteklemek, çocuğa istenilmeyen duyguları denetim altına almasını ve onlarla başa çıkmasını öğretmek, onun sağlıklı bir şekilde duygu eğitimini gerçekleştirmektir (Dam, 2014, s.27; Cüceloğlu, 2013, s.358). Dolayısıyla çocuğun bu dönemdeki duygusal gelişim özelliklerini bilmek ve eğitim ortamını düzenlerken bu özellikleri dikkate almak, sağlıklı çocuk gelişimi ve eğitimi açısından önemlidir.

5.3.4. Sosyal Gelişim

Bu dönemde³¹ çocuk, kendini yeni bir ortamda; okul, sınıf, arkadaş ve oyun grubu içinde bulur. Okul, çocuk için yeni bir sosyal çevredir. Okul öncesi dönemde her şeyi bilen, herkesten güçlü olan anne-babanın otoritesini öğretmen devralır. Artık çocuğun gözünde öğretmenin gücü ve etkisi, rol modelliği anne-babadan daha fazladır (Rahman Han ile yapılan kişisel iletişim, 09.08.2017; Arife Dayı ile yapılan kişisel iletişim 08.08. 2017; Zeynep Ürkmez'le yapılan kişisel iletişim 08.08.2017; Zehra Erol ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017). Çocuğun sosyal gelişiminde akran gruplarına katılması ve bu konuda teşvik önemlidir (Selçuk, 2014, s.118). Çocuk hem okul hem de mahalle arkadaşlarıyla kurduğu ilişkilerle sosyalleşmesini sürdürür. Artık ailenin yerini arkadaşlar/akran grupları almaya başlar. Çocuk kişilik özelliklerinin pek çoğunu arkadaş grubu içerisinde kazanır. İşbirliği, yardımlaşma, paylaşım, empati, hoşgörü, kurallara uyma, disiplin³², sorumluluk³³, hakkını savunma, çalışma, başarılı olma, kaybetme vb. pek çok tutum-davranışı arkadaşlık ilişkilerinde ve oyunlarda öğrenir. Yine arkadaş grubunun özelliğine bağlı olarak sigara, alkol, uyuşturucu, çetecilik, hırsızlık, kavga vb. birçok olumsuz tutum-davranışları da bu ortamda kazanabilmektedir (Dam, 2014, ss.24, 25; Cüceloğlu, 2013, ss.358, 359). Bu evrede çocuğunun gereksinimlerini en iyi doyuran uğraşlardan biri de izciliktir. İzcilik aktivitesi, beceri kazandıran, dayanıklılık geliştiren, serüven gereksinimini karşılayan, takım çalışmasını, işbirliğini artıran ve etkili bir rol modelik sunma imkânı açısından çocuklar üzerinde oldukça etkilidir (Yörükoğlu, 2003, s.77). Dolayısıyla çocukların kişilik ve

31 Son çocuklukta görülen bazı sosyal özellikler şunlardır: Kolay etkilenme, karşıt görüşte olma, rekabet ve sorumluluk (Yavuzer, 2017, ss.112, 113; Dodurgalı, 1998, ss.216-218).

32 Eğitimde disiplin önemlidir. Çocuğun disipline ihtiyacı vardır. Disiplinli bir hayat için de bir yol göstericinin ve rol modelin varlığı çok önemlidir. Disiplin, sert yollardan ziyade sevgi ve otorite ile aşırı gitmeden bir denge halinde verilmelidir. (Çamdibi, 1996, s.113; Ay, 2008, s.25-115; Clark, 1981, ss.184, 185). Gazâlî, disiplini sağlama konusunda en önemli faktörün *iyi örnek* olunması gerektiğine dikkat çekmektedir (Ay, 2008, s.103).

33 Çocuklara verilecek sorumluluklarla, davranış şemaları bağlamında din, ahlak, değer eğitimi olumlu yönde geliştirecektir (Eylem Tunaliyerdem ile yapılan kişisel iletişim, 04.08.2017; Ali Boğatekin ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017; Zehra Erol ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017). Bu süreçte aile ve öğretmenler sorumluluk ve görevlerin yerine getirilmesi konusunda duyarlı olmalıdır (Rahman Han ile yapılan kişisel iletişim, 09.08.2017; bkz. Çamdibi, 1996, s.115); ayrıca sorumluluk, din-sorumluluk ilişkisi, ailede ve okulda sorumluluk eğitimi hakkında geniş bilgi için bkz. Hökelekli, 2013, ss.57-73.

sosyal gelişiminde, bu dönemin gelişim özelliklerine bağlı olarak örnek alacakları ve özdeşim kuracakları rol modeller ve aktiviteler önem kazanmaktadır (Ramazan Erol ile yapılan kişisel iletişim, 03.08.2017; Eylem Tunalıerdem ile yapılan kişisel iletişim, 04.08.2017).

6. Dinî ve Ahlâkî Gelişim

Bu evrede (okul çağı) çocuk, birçok gelişim alanı bakımından (bedensel, zihinsel vb.) belli bir donanımına kavuşmuş (Şentürk, 2010, s.88), sosyal çevre genişlemiş, anlaşılmaz olan kavramlar yavaş yavaş açıklık kazanmaya başlamıştır. Daha önce, Allah'ı insana ait modeller, çizgiler içinde düşünen çocukta, bu antropomorfik düşünce, 7³⁴ yaşından itibaren yerini sembolik ve soyut bir anlayışa bırakır (Peker, 2008, s.169; bkz. Öcal, 1999, ss.66, 70). 6/7 yaşından 11/12 yaşına kadar da Allah anlayışı giderek ruhanileşir (Vergote, 1978, s.319). 8 yaşından itibaren çocuk Allah'ı diğer insanlardan farklı, onlara benzemeyen çok büyük ve yüce bir insanın tezahürleri altında göz önüne getirir. 12 yaşında ruhanileşmiş bir Allah inancı³⁵ kesinleşir ve tam olarak Allah, soyut bir kavram olarak düşünülür. O her yerededir, görünmez ve resmi çizilmez. Böylece çocuk, Allah'ı bir insan kadar "gerçek" olarak tasavvur eder, ancak aynı zamanda o, Allah'ı daha başka bir âlemde tasavvur etmek için insandan ayırır. Öte yandan insana benzer bu Allah tasavvurunun, İslam kültürüyle yetişen çocuklarda daha az olmasına karşın, Hristiyan çocuklarında daha yaygın olduğu araştırmalar tarafından ortaya konulmaktadır (Yavuz, 1983, ss.159-192; ayrıca bkz. Selçuk, 2014; Köylü, 2004; Peker, 2008). Dolayısıyla çocuğun dini gelişiminde, İslami geleneğin telkin ettiği kavramlar bağlamında, mütemadiyen yeni arayışlara yönelmesini gerektiren kültürel bir ortam (Bkz. Hökekleli, 2016a, s.265) önemlidir.

Bu dönemde ortaya çıkan dinî tutum ve davranışların belirlenmesi ve şekillenmesinde, aile³⁶ ile beraber, çocuğun çevresinin genişlemesi ve bilhassa okul dönemine girişi en önemli etkenlerdendir. Aile yine bu süreçte çocuk üzerinde en önemli faktördür. Aile fertlerinin dinî ve ahlakî davranışları, çocuk üzerinde son derece önemlidir. Anne-babanın söz-davranış uyumu, birlikte hareket etmesi, davranışları ile çocuklarına yaparak-

34 Bu yaşlarda çocuğun zihninde "sebeplilik" fikrinin gelişmeye başlaması, bütün olayların gerisinde yer alan bir "İlk Sebep" arayışının dinamizmi ile çocuk Allah'a yönelir (Yavuz, 1983, ss.159-192), fakat O'nun kendi kendisiyle mevcut olan zorunlu tabiatını tam olarak kavramakta zorlanırlar (Hökekleli, 2016a, s.263).

35 Çocukların yetiştikleri aile ortamına bağlı olarak sahip oldukları Allah inancı türleri ile ilgili bilgi için bkz. Heller, (1986); Köylü, (2004).

36 Çocuk artık, ailede otoriteyi temsil eden kişi veya kişilerin bilgi ve güçlerinin sınırlarını keşfetmeye başlamıştır. Anne-babasının, daha doğrusu otorite olarak kabul ettiği kişinin her şeyi bilmediğini ve her şeye gücü yetmediğini anlamaya başlamıştır. Bu durum, çocuğun anne-babaya olan bağlılığının Allah'a yönelmesine ve Allah'ı insanüstü bir varlık olarak tahayyül etmesine sebep olur (Peker, 2008, s.169).

yaşayarak örnek olması (Bkz. Yörükoğlu, 2003; Koç, 2008; ayrıca Elif Akıncı ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017), çocuğun dini gelişimi açısından önem arz etmektedir. Okul ile birlikte artık çocuk anne-babasından ziyade öğretmenini ve çevresini taklit etmeye başlayarak kendine rol model/örnek alır. Onunla özdeşim kurar (Bkz. Peker, 2008, s.170; Peker, 1998, ss.48-54; Clark, 1981, s.181). Çünkü çocuk okul hayatına adım atınca, çeşitli arkadaşlıklar edinerek sosyalleşme sürecine girer. Bu süreçte etkili olan öğretmeni benimseyerek model alır. Öğretmene olan güven ve bağlılık ise zaman zaman anne-babanın önüne geçebilir. Bunun için öğretmenin davranışları, dinî söz, tutum ve donanımı, çocuğun dinî (duygu)³⁷ gelişimi açısından oldukça önemlidir (Yavuzer, 2017; Tosun, 2015; Peker, 1998; Hökelekli, 2016a; Şentürk, 2010; Dodurgalı, 1998).

Bu dönemin bir özelliği de dua konusunda çocuğun daha bilinçli olmasıdır. Daha çok kişisel istek ve arzuların ön planda olduğu ilk çocukluk dönemi dualarının yerini, bu dönemde yaş ilerledikçe, sahip olunan şeyler, dolayısıyla Allah'a şükür almaktadır. Yine artan yaşla birlikte, dualarda daha insancıl ve özgeci değerlere yer verilir. Örneğin, fakirler, hastalar, zayıf ve mağdur insanlar, barış ve huzur kavramları da gündeme gelir (Dam, 2014, s.51; Selçuk, 2014, ss.100-103).

Çocuklar bu evrede artık dinî bazı konuları daha rahat anlamaya ve öğrenmeye; ahlâkî konuları kendine göre değerlendirmeye başlamıştır. Hatta onların estetik zevkleri de bir noktaya kadar gelişmiştir. Son çocukluk evresinin (okul çağı) sonlarına doğru bilişsel gelişimde soyut düşünmeye geçilmesiyle birlikte, eleştirel düşüncenin kendini göstermesiyle beraber çocuk artık, her ifade edileni doğru kabul etmeyerek deneyimleri ile karşılaştığı çelişkileri, yanlışları fark etmektedir. Bunları da akıl süzgecinden geçirerek değerlendirmektedir (Peker, 2008; Öcal, 1999) Bu durumda çocuk dinî konularda da bir güdülenmenin/motivasyonun³⁸ içine girerek, özellikle Cuma ve bayram namazı gibi cemaatle kılınan namazlara, evde anne-babasıyla birlikte namazı kılmaya, ramazan günlerinde herkesle beraber oruç tutmaya, yaz Kur'an kursuna gitmeye, yemeklerde dua etmeye, dinî hikâye kitapları okumaya gayret edecektir (Şentürk, 2010, ss.90-91). Dolayısıyla bu süreç, dinî gelişim açısından dikkat çekici ve kritik bir evredir.

Ahlâkî gelişimde ise, çocuk bu yıllarda (6-9 yaş) yavaş yavaş kendinden büyüklerin veya kendi yaşlılarının davranışlarını benimser. Farkında olmadan, daha önce başkalarından öğrendiği ahlâkî davranışları yapmaya başlar. Bu evrede (Baskalarına uygunluk/sociocentrique dönemi), çocuğun ahlâkî davranışı büyük ölçüde otoriteye

37 Dini duygunun yanında çocuğun estetik duygularının gelişmesi, çocukların yaratılanı yaratandan ötürü hoş görmeye başlamaları ve kâinattaki güzellikleri görmeye alışmaları açısından önem arz etmektedir. (Özbek, 1996b, s.118)

38 Din eğitiminde motivasyon ile ilgili geniş bilgi için bkz. Bahçekapılı vd., 2017; Güdülenme ile ilgili bilgi için bkz. Erden ve Akman, 2006, ss.225-234; Cüceloğlu, 2013, ss.229-259; dinî güdü ile ilgili bilgi için bkz. Hökelekli, 2016a, ss.80-121.

bağlıdır. Çocuğun otoriteye saygısı, onu yetişkinlerin kurallarının kutsal ve değişmez şeyler olarak düşünmesine sebep olur. Ahlâkî hata, yetişkinlerin kuralları ve tepkileri çerçevesinde tanımlanır. Yani büyüklerin cezalandırdığı davranışlar yanlış olan davranışlardır. 10 yaşından (Duygusal vicdan dönemi) itibaren ise çocuk kendisine telkin edilen davranış kurallarını öğrenir ve bunlara sıkıca bağlanır. Bağlanılan bu davranış kurallarının bazıları çocuk tarafından benimsenir. Bu benimsemede, sevilen model kişilerin varlığı önemini korumakla birlikte, onların şahsında bağımsız bir yol izlenir. Aradan uzun bir süre geçince, onda rol oynayan model kişi unutulur, ortada yalnızca hareketin kendisi kalır. Çocuk henüz, davranışın nedenlerine inecek gücü gösteremez. Bu sebeple yargıları duygusaldır. Bu dönemde ahlâkî yargı ve davranış, otoriteye bağımlı, tek yönlü olma özelliğini kaybetmeye başlar. Bunun yerine, birlikte iş görme ve karşılıklı ilişkiye dayalı bir anlayış çerçevesinde ahlâkî yapı şekillenmeye başlar. Ayrıca bu süreçte çocuk dış sosyal ve ahlâkî değerleri/normları sadece içselleştirmekle kalmaz, bunları aynı zamanda hazmeder. Dıştan alınan kurallar çocuk tarafından değiştirilebilir (Hökelekli, 2016b, ss.16-17; Erden ve Akman, 2006, ss.112-127; Holm, 2004, ss.94-98; Selçuk, 2014, ss.104-105).

7. Çocukluk Dönemi Din Eğitimi ve Önemi

Çocuğun gelişim özellikleri bilinmeden doğru bir din eğitimi planlamak mümkün değildir (Atik, 2015, s.741). Yapılan araştırmalar, sadece bedensel gelişme ve beslenme çağı olarak düşünülen bebeklik evresinin, çocuğun din/ahlak/değer eğitimi³⁹ açısından önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bebeklik evresi, aynı zamanda din eğitimi açısından bir ön hazırlık ve bilinçsiz etkilenme sürecidir (Dodurgalı, 1998, s.165; ayrıca bkz. Bilgin ve Selçuk, 2000). Hatta İslam eğitimcileri, bu çocuk eğitimini, doğum olayının öncesine kadar götürmekte ve anne-babanın yetiştirme tarzına, özellikle annenin hamilelik dönemindeki ruhsal hayatına, aldığı gıdanın helâl olmasına varıncaya kadar her şeye dikkat çekmektedirler. Doğumdan hemen sonra da onların söz, davranış ve yaşantılarının oldukça etkili olduğu üzerinde durmaktadırlar (Öcal, 1999, s.44). Dolayısıyla bu evrede, din eğitimi faaliyetleri bazı etkinliklerle⁴⁰ başlatılabilir. Bebeğin kulağına ezan okunarak, güzel bir ismin konulması ile Allah inancı eğitimi başlamış olmaktadır (Dodurgalı, 1998, s.167). Böylece ailedeki bu etkinliklerle, din eğitimi faaliyetleri işlerlik kazanmaktadır. İlerleyen günlerde, içerisinde, “İnşallah”, “Maşallah”, “Allah kazadan beladan korusun”, “Allah rızası için”, “Allah’a şükürler olsun”, “Allah şifa versin”, “Allah korusun”, “Allah’a emanet ol”, “Allah başıslasın”, “Allah iyilik versin”, “Hayırlı olsun”, “Hayırlı işler”, “Hayırlı geceler” gibi

³⁹ Ahlak eğitimi ve ahlak eğitiminde izlenecek yollar ile ilgili bilgi için bkz. Peker, 1998, ss.183-228; Çamdibi, 1996, s.115; Yörükoğlu, 2003, ss.221-230; ahlâkî motivasyon ile ilgili bilgi için bkz. Öymen, 1975; ayrıca ilkokullarda din ve ahlâk eğitim-öğretiminin verimliliği ile ilgili yapılan alan araştırmasının sonuçları ile ilgili bilgi için bkz. Selçuk, 2014, ss.123-175.

⁴⁰ Çocukluk dönemi din eğitimi etkinlikleri ile ilgili bilgi için bkz. Selçuk, 2014, ss.85-95; Sağlam, 2000, ss.557-564.

bir takım sözler ve dualar, çocuğun din eğitiminin teşekkülünde önemli bir yere sahiptir (Öcal, 1999, ss.77-78).

Çocuğun dinlediği ninniler de din eğitimi açısından çocuğu fazlasıyla etki altına almaktadır. Ancak annenin çocuğunu uyuturken söylediği ninnilere dikkat etmesi gerekmektedir. İçerisinde dinî motifler (Allah Allah, Hû Hû vb.) bulunan sözler seçilmelidir. Çocuklar o an bunların farkında olmasa bile, bu sözler onların ileriki hayatındaki din eğitiminde etkisini gösterir (Dodurgalı, 1998, s.168, 169).

İlk çocukluk evresi, çocuğun din eğitimi ile tanışma evresidir (Konuk, 1994). 3 ve 4 yaşlar, çocukların telkin almaya çok müsait olmalarından dolayı, eğitim ve din eğitimi açısından son derece önemli ve kritiktir. Bu yıllar aynı zamanda, çocuklarda dinî duygu ve düşüncenin uyanması, dinî ihtiyacın canlılık kazanması ve bununla ilgili sorular (Öcal, 1999, ss.45, 49; Yavuz, 1983, ss.37-64) sebebiyle din eğitimi açısından önemlidir.

Bu dönemde çocuklarda somut (insanî) bir Allah tasavvuru (antropomorfik düşünce) vardır. Çocuklar Allah'ı aksakallı bir dede, güçlü bir adam, yüce bir kişi (Yavuz, 1983), ayağı ile bütün mahalleyi kaplayan kocaman bir insan (ihtiyar) olarak tasavvur edebilirler (Öcal, 1999, s.50). Çocuğun bu dönemde Allah'ı güzel isim ve sıfatları ile tanıması ise sevgi temelli bir Allah imajı oluşmasına sebep olabilir (Şimşek, 2004, s.216). Bu dönem, Allah'a iman konusunda hazırlık dönemi olarak görülmelidir (Dodurgalı, 1998, s.195). Çocuklar, metafizik ile mistik konulara (ölüm, cennet, cehennem, melek vb.) ilgi duyar ve bu konularda öğrenme merakı ile çok soru sorarlar (Eylem Tunalıdem ile yapılan kişisel iletişim, 04.08.2017). Ben-merkezcidirler⁴¹ (Hökelekli, 2016a; Köylü, 2004). Bütün bu özellikler çocukların din eğitiminin teşekkülünde kendini gösterir. Anne-babanın tutum-davranışları/ailenin durumu ile bu süreçte aktif olan taklit ve özdeşim⁴² kurmanın da din eğitiminde önemli bir payı vardır (Tosun, 2015, ss.171-173). Dolayısıyla bu evrede, ebeveyn ve öğretmenlerin çocuklara verilecek din eğitiminde, onların bedensel, zihinsel, duygusal, sosyal, dinî ve ahlaki gelişim özelliklerini dikkate alarak hareket etmeleri elzemdir.

Bunlarla birlikte, çocuklarda din eğitimine kolay ve ilgi çekici yöntemlerle başlanmalıdır. Dinî faaliyetlere zorlanmadan, bir çeşit oyun anlayışı içinde onlarla tanıştırılmalıdır. Bu dönemde basit anlamda bazı sözler çocuğa öğretilmelidir. Dinî ilahiler, melodiler, dinî oyunlar (diş fırçalama, abdest alma, güzel konuşma, saygı vb. oyun şeklinde) ve çizgi filmlerden (Bkz. Oruç, Tecim ve Özyürek, 2011, ss.303-319) istifade edilebilir. Hikâye,

41 Din eğitimi etkinliklerinde, özellikle 4-7 yaş arasında görülen ben-merkezçiliğin (egosantrizm) etkilerini dikkate almak gerekir. (Şenol Yılmaz ile yapılan kişisel iletişim, 07.08.2017; ayrıca bkz. Dodurgalı, 1998).

42 in eğitiminde taklit ve özdeşim ile ilgili geniş bilgi için bkz. Tosun, 2015, ss.171-173; Kılavuz, 2015, ss.251-305; Sağlam, 2000, ss.557-564.

kıssa⁴³ ve masallar anlatılabilir. Drama ve yarışmalar yapılabilir (M. Sami Aydın ile yapılan kişisel iletişim, 13.08.2017). Din eğitiminin ikinci temel ayağı da dua (yemek duası, uyku duası, hasta duası, ihtiyaç duası vb.) etmeyi öğretme ve dua ettirme yolu ile gerçekleştirilebilir (Dodurgalı, 1998, ss.195, 196; Zehra Erol ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017). Bunlarla birlikte ödül ve mükâfat⁴⁴ göz ardı edilmemelidir (Neşe Çetin ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017; M. Sami Aydın ile yapılan kişisel iletişim, 13.08.2017).

Son çocukluk evresi ise din öğretimine başlama evresi olarak düşünülebilir. Bu evrede Allah inancı ile ilgili bilgiler, temel dinî bilgiler ve din kültürü temelli bir eğitim-öğretim yapılmaya başlanabilir. Yaşın ilerlemesiyle beraber somut Allah tasavvuru yerini soyut Allah tasavvuruna bırakmaya başlar (Yavuzer, 2017; Öcal, 1999, ss.50, 51, 66-70, 77-80). Bu dönemde çocuğun ilkökula başlamasıyla beraber din/ahlak/değer eğitiminde⁴⁵ öğretmen/okul, akran grubu ve sosyal çevre de etkin rol oynamaya başlamaktadır. Çocuk artık anne-babanın dışında öğretmenini de rol model olarak onunla özdeşim kurabilmektedir. Dolayısıyla öğretmenin, akran gruplarının söz, tutum ve davranışları ile sosyal çevre, din/ahlak/değer eğitimi açısından çok önemlidir. (Elif Akıncı ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017; Zehra Erol ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017; Ali Boğatekin ile yapılan kişisel iletişim, 08.08.2017)

8. Çocukluk Dönemi Din Eğitiminin Sorunları

Konuyla ilgili alan uzmanı/eğitimci/akademisyen toplam 17 kişi ile gerçekleştirdiğimiz görüşmeler ve çocukluk dönemi din eğitimi üzerine yapılmış benzer çalışmaların sonuçları⁴⁶ bağlamında, çocukluk döneminde öne çıkan din eğitimiyle ilgili bazı temel sorunlar şunlardır:

Ailede manevi bir iklimin oluşturulamaması.

Çocuğun genelde eğitim özelinde ise din eğitiminde; gelişim özelliği, hazırbulunuşluğu, algı düzeyi, ilgi ve merakı hakkında bilgi sahibi olunmaması veya bu sürecin gözardı edilmesi.

⁴³ Çocuğun din eğitiminde Kur'an kıssası ve hikâyenin önemi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Aydın, 2007, ss.69-76; Okumuşlar, 2006, ss.237-252.

⁴⁴ Din eğitiminde mükâfat/ödül ile ilgili bilgi için bkz. Ay, 2008, ss.27-141; Özbek, 1996a, s.62; Çamdibi, 1996, s.115; Dodurgalı, 1998, ss.64, 65; ayrıca İslâm eğitim sistemi ve batı eğitim sisteminde mükâfat, ceza ve disiplin ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ay, 2008, ss.25-115.

⁴⁵ Din, ahlâk ve değer eğitimi, bireye kendisini tanıma ve değerlendirme imkânı sağlarken, öte taraftan yaşadığı dünyayı keşfetme, tanıma, anlama ve onunla bütünleşme konusunda yardımcı olmaktadır. Böylece, din, ahlâk ve değer eğitimi, bireyin kendisini ve diğerlerini anlamasına imkân sağlamaktadır (Bahçekapılı, 2011: 9).

⁴⁶ Bu çalışmalardan bazıları ile ilgili bilgi için bkz. Köylü, 2004, ss.137-154; Şimşek, 2004, ss.207-220; Dam, 2014, ss.13-64; Dodurgalı, 1998; Öcal, 1999; Başkonak, 2014; Başkonak, 2016; Başkonak, 2017b; Özdemir, 2017; Bahçekapılı, 2018.

Anne ve babanın çocuklarla iyi iletişim kuramaması ve ortak bir din diline sahip olunamaması.

Dinî gelişim ve din eğitiminin temelini oluşturan doğru Allah kavramının çocuklara anlatımında karşılaşılan bazı zorluklar (yaş, cinsiyet, gelişimsel farklılıklar, kişilik, karakter, mizaç, aile ve değişen toplum yapısı vb.)

Çocukların dinî (melek, şeytan, cin, cennet, cehennem gibi metafizik kavramlarla), ahlaki ve cinsel gelişim⁴⁷ ile ilgili büyük bir merakla sorduğu sorular karşısında anne-baba ve eğitimcilerin bocalaması, yetersiz kalması

Bazı ailelerin çocukların din eğitiminde dinî gün, gece ve mekânlardan yeterince istifade edememesi.

Dinin, çocuğun zihninde mutlu eden, sevindiren ve kolaylaştıran bir unsur olarak canlandırıl(a)maması.

Ailelerin, çocuklarının dinî sosyalleşmesinde oynadıkları rolün farkında olmamaları.

Olumsuz arkadaş grupları ve sosyal çevrenin, çocukların dinî, ahlakî gelişimlerini olumsuz etkilemesi.

Çocuğun sorumluluk sahibi olarak yetiştiril(e)memesi.

Duygu ve irade eğitiminin iyi verilememesi

Çocuğun dinî şahsiyetinin ve sosyalleşmesinin gelişmemesi

Modernleşme, sekülerleşme ve sosyal değişim⁴⁸ hızının artmasıyla beraber, özellikle geniş ailelerde kuşak çatışmasının yaşanması, anne-babanın çocukları kendi bakış açısıyla değerlendirmesi ve olumlu din/ahlâk/değer transferinin sağlanamaması

Çocuk ile anne-babası arasında bağlanma duygusunun azalması ve çocuklarda oluşan kişilik problemleri (Anne tarafından güven, sevgi ve merhamet duygusunun yeterli ölçüde transfer edilememesi, çocuğun egoist, narsist, denetlenmeyi sevmeyen, kendini iyi ifade edemeyen asosyal bir birey olması).

Çocuğun hayatında, taklit ederek özdeşim kuracağı, davranışlarını içselleştireceği rol model sorunu (anne-babalarda söz-davranış uyumsuzluğu ve bilgiden eyleme geçilememesi)

Kitle iletişim araçlarının (internet, sosyal medya, TV, çizgi film vb.) bilinçsiz, verimsiz kullanılması ve olumsuz etkileri.

Aile tarafından çocukluk dönemi gelişim alanları ve özelliklerinin çok iyi bilinmemesi, bu evrenin iyi değerlendirilememesi ve bireyin yetişkinlik döneminde kişilik (psikolojik, sosyal, dini, ahlakî) bozuklukları ile karşılaşması.

Çocuğun okul dönemi gelişimini sağlıklı tamamlayamaması.

47 Çocukta cinsel gelişim ve eğitim ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yavuzer, 2017, ss.123-131.

48 Sosyal değişim ve sosyal değişimde eğitimin rolü ile ilgili bilgi için bkz. Öztürk, 1993, ss.142-152; Şentürk, 2010, ss.165-168.

Din eğitiminin, çocukların gelişim özelliklerini dikkate almadan geleneksel, basmakalıp yargılarla ve yöntemlerle anlatılması.

Anne ve babaların din eğitimi konusunda bilgi eksiklikleri ve bilinçli olmamaları.

Öğretmenlerin dini ve pedagojik formasyon eksiklikleri.

Din eğitimcilerinin çocukların gelişim özelliklerini (bedensel, cinsel, ruhsal, duygusal, sosyal, dini, ahlaki) yeterince dikkate almadan ders işlemleri ve etkinlik yapmaları.

Ailede değer görmeyen ve aidiyet duygusu yaşamayan çocuğun olumsuz akran grupları tarafından etki altına alınması.

Çocuklarda biricik, özel ve değerli olduğu hissini uyandırılmaması.

Ailenin çocuğun özgürlük alanını belirleyememesi. (Tamamen özgür olarak yetiştirilen veya hiç özgürlük alanı tanınmayan çocuklarda topluma karşı sorumluluk duygusunun gelişmemesi).

Nasıl bir insan yetiştireceğimize dair tasavvurun geliştirilememesi ve bilginin kutsallaştırılması (Örnek: Çocukların okulda birçok ders görmelerine ve bilgiye ulaşmalarına rağmen bazılarının bir çöp çöp kutusuna atmayı öğrenememesi).

Okulun çocuğu hayata hazırlayamaması.

Ailelerce, din eğitiminde önemli bir fonksiyona sahip olan disiplin ve özgürlük kavramlarının yanlış anlandırılması.

Aileler tarafından çocuktaki ben-merkezci yaklaşımın din eğitimi açısından doğru yönlendirilememesi sonucu, çocuğun aynı problemi ergenlik döneminde de yaşaması.

Okul döneminde çocuğun çevresinden (aile, öğretmen, akran grubu, sosyal çevre) yeterince değer görmemesi.

Din eğitiminde (okul döneminde) daha çok bireylerin bilişsel gelişime önem verilmesi, psikomotor gelişime kısmen yer verilmesi, duygusal ve sosyal gelişiminin ise ihmal edilmesi.

Din eğitiminde oyunlardan yeterince faydalanılmaması.

Dinî kavramların öğretiminde farklı yöntem ve tekniklerin kullanılmaması.

Ailelerin, kişilik/karakterin teşekkülünde ve din eğitiminde özümseme, benimseme ve rol modellik kavramlarının önemi hakkında yeterli bilgiye sahip olmamaları.

Aile tiplerinin (baskıcı, otoriter, aşırı koruyucu ve serbest) olumsuz etkisi.

DİB bünyesindeki din görevlilerinin/eğitimcilerinin pedagojik formasyon eksikliği.

İşaret dili bilmeyen ailelerin, işitme engelli çocuklarıyla gündelik yaşantının haricinde iletişim kuramaması. Bu sebeple ilk çocukluk dönemlerinde dini konularda etkileşim kurulamayan çocuklarda dini hassasiyetin gelişmemesi.

Din eğitimcileriyle dinî iletişim kuramayan işitme engelli çocukların, genellikle arkadaş çevresiyle dinî konularda görüş alışverişinde bulunmaları ve din eğitimcilerinin ilahiyat/İslami İlimler fakültelerinde bu konuda yeterli alt yapıyı kazanamamaları.

Yaygın ve örgün din eğitimi kurumlarında çoğu din eğitimcilerinin işaret dili bilmemesi nedeniyle bazı çocukların dinî bilgiden uzak bir şekilde eğitimlerine devam etmeleri.

Yaşadıkları il veya ilçede işitme engelliler ilkokulu ve ortaokulu bulunmayan işitme engelli çocuklar, kaynaştırma eğitimi ile işitebilen yaşlıları ile aynı sınıflarda eğitimlerine devam etmektedirler. Bu yüzden özel eğitime gereksinim duyan bu öğrencilerin iletişim yöntemleri olan işaret dili ile destek sağlanmayan DKAB ve benzeri derslerde başarı sağlanamaması.

Yaygın ve örgün din eğitiminde işitme engelli çocukların, anlama ve algı seviyelerine göre hazırlanmış müfredat, materyal ve ders kitaplarının bulunmamasının, etkin bir din eğitimi alamamalarına neden olması.

Engelli çocukların engel durumlarına göre dini merkezlere (cami, Kur'an kursu vb.) fiziki ulaşılabilirlikte yaşanan zorluklar.

Yaşadıkları yerde işitme engelliler ilkokulu ve ortaokulu bulunmadığı için çevre illerde yer alan işitme engelliler ilkokullarında yatılı olarak kalan öğrencilerin, ailelerinden uzak kalmaları sebebiyle manevi duygulara ve değerler eğitimine daha mesafeli olarak yetişebilmeleri.

Özel eğitime gereksinim duyan işitme engelli öğrenciler için bireyselleştirilmiş eğitim programlarının uygulanması gerektiği halde, pedagojik formasyon eksikliğinden dolayı bazı din eğitimcilerinin öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayamaması.

Ailelere yönelik manevi destek çalışmalarının yetersiz olması.

Engelli çocuklarla iletişimi zorlaştıran fiziki, eğitsel ve günlük yaşamdan kaynaklanan sorunları ve engellilerin durumlarını daha iyi anlamak için yapılan akademik çalışmaların (sempozyum, kongre, çalıştay, hizmet içi eğitim seminerleri, makale, vb.) yeterli olmaması. Genelde gelişim dönemleri özelde ise çocukluk dönemi din eğitiminde ihtiyaçlar, beklentiler, sorunlar ve çözüm önerileri üzerine yapılan birbirlerini tamamlayıcı ve destekleyici saha çalışmalarının yeterli olmaması.

Sonuç ve Öneriler

Gelişim hızı ve özelliklerindeki farklılıklardan dolayı, insan hayatının gelişim dönemlerinin en önemlilerinden biri şüphesiz çocukluk dönemidir. Kişilik ve karakterin teşekkül etmeye başlaması açısından diğer evrelerden ayrılan bu dönem, ileriki hayatın temellerinin atılmaya başlandığı ve geleceğin inşa edildiği bir dönem olması açısından önemlidir. Yetişkinlik dönemi dinî inanç, tutum, davranış, alışkanlık, şahsiyet ve sosyalleşmenin temeli de bu dönemde oluşmaktadır. Bu temel, çocukluk döneminde verilecek din eğitimine göre şekillenmektedir. Bu süreçte ise en büyük görev önce anne-baba (aile) sonra öğretmen (okul) ve sosyal çevreye düşmektedir. Dolayısıyla ailede ve okulda verilecek sağlıklı, doğru ve bilimsel temellere dayalı bir din eğitimi önem arz etmektedir. Ancak bu dönemin çok yönlü, değişkenli, kompleks⁴⁹ bir yapısı olması nedeniyle, anne-

⁴⁹ Çocukluk döneminin çok yönlü ve kompleks/karmaşık yapısı, disiplinler arası çalışmaları da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla bu dönem, gelişim psikolojisi, din psikolojisi, eğitim psikolojisi, kişilik psikolojisi, bilişsel psikoloji, sosyal psikoloji, öğrenme psikolojisi, klinik psikolojisi, danışmanlık

baba tarafından eğitim sürecinin iyi yönetilmemesi, çocuğun gelişim özelliklerinin (bedensel, zihinsel, duygusal, sosyal, dinî, ahlâkî, yaş, cinsiyet) bilinmemesi, dikkate alınmaması, buna göre farklı yöntem/tekniklerin kullanılmaması, anne-baba, öğretmen ve sosyal çevrenin çocuğun özdeşim kurabileceği iyi rol model ol(a)mamaları, söz-davranış uyumsuzluğu, değer transferinin yapılamaması, çocuğun ben-merkezcilikten kurtulamaması, kuşak çatışması, görev ve sorumluluk bilincinin kazandırıl(a)maması, sevgi-empati merkezli yaklaşımdan korku(tma) merkezli yaklaşıma geçilmesi, batıl inançların yaygınlığı, ödüle yer verilmemesi, kitle iletişim araçlarının verimsiz kullanımı, engellilere yönelik din eğitimindeki aksaklıklar ve bu eğitimin istenilen düzeyde olmaması gibi sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunlar ise çocukların dinî kişiliğinin, sosyalleşmesinin şekillenmesini ve din eğitimi sürecini sekteye uğratmaktadır.

Dolayısıyla çalışmada, çocukluk dönemi ile ilgili tespit edilen yukarıdaki sorunlardan hareketle, konuyla ilgili literatür taraması, alan uzmanları/eğitimciler/akademisyenler ile yaptığımız görüşmeler sonucu elde edilen bulgular ve benzer araştırmaların sonuçları ışığında, çocukluk dönemi din eğitiminde karşılaşılan sorunların en aza indirgenmesi, bu süreçte verilecek din eğitim-öğretimin kalitesinin artırılması, anne-baba ve eğitimcilerin bu yönde uygulamalarının sürdürülebilir bir nitelik kazanması için şu önerilere yer verilebilir:

Aile ortamında her şeyden önce sevgi unsuru oluşturulmalıdır. Eğer ailenin merkezinde sevgi olmazsa, aile tarafından verilecek din eğitimi de etkili olamayacaktır. Dolayısıyla ailede manevi iklimin oluşturulabilmesi için çocuklara verilecek ilk tema sevgi teması olmalıdır ve günlük konuşmalarda dini motiflere (“Allah razı olsun”, “Allah rızası için”, “Allah şifa versin”, “Allah analı babalı büyütsün”, “Allah’a emanet ol”, “Allah mübarek etsin”, “Allah’a çok şükür”, “Allah rahatlık versin”, “Allah kolaylık versin”, “İnşallah”, “Maşallah”, “Elhamdülillah”, “Hayırlı olsun”, “Hayırlı akşamlar”, “Yemek duası”, “İftar duası”, “Uyku duası”, vb.) yer verilmelidir.

Genelde eğitimde özelde din eğitiminde çocuğun gelişim evrelerinin, gelişim alanlarının/özelliklerinin (bedensel, bilişsel, duygusal, sosyal, dini, ahlâkî), hazırbulunuşluluğunun, algı düzeyi ve ilgilerinin bilinmesi büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla aile ve eğitim kurumu tarafından çocuklara verilecek sürdürülebilir ve sağlıklı bir din eğitimi için bütün bu özelliklerin bilinmesine özen gösterilmelidir.

Anne ve babalar, çocuklarıyla iyi, sağlıklı iletişim kurabilmek ve ortak bir din diline sahip olabilmek için, onları anlamaya çalışmalı, onlara değer vermeli, sevgi ve hoşgörü ile yaklaşmalı, iyi rol model olmalı, hikâye, kıssa, masal, drama, kukla, izcilik gibi çocukların ilgilerini çekecek, özdeşim kurabilecekleri karakterleri de içinde barındıran, yaparak yaşayarak öğrenebilmelerini sağlayacak eğitsel yöntemleri kullanmalı ve bu yönde

psikolojisi, din eğitimi, çocuk ve ergen ruh sağlığı ve hastalıkları, rehberlik ve psikolojik danışmanlık gibi birçok bilimsel disiplinin çalışma alanına girmektedir.

kendilerini geliştirmelidirler. Çocukların dinî duygu ve düşüncelerini olumsuz etkileyecek tutum ve davranışlardan (sürekli Allah'ın azabından, cehennemden, günahattan vb. bahsetme) uzak durmalıdırlar.

Anne-babalar ve eğitimciler, dinî gelişim ve din eğitiminin temelini oluşturan Allah kavramının çocuklara doğru anlatımında karşılaşılan zorlukların nedenlerini araştırmalı ve bu kavramı, çocukların durumlarını (yaş, cinsiyet, gelişim alanları vb.) da dikkate alarak farklı yöntemlerle (sevgi merkezli, oyun temelli, kısa, öz, anlamlı, çocukların ilgilerini dikkate alma vb.) ele almalıdırlar.

Anne-baba ve eğitimciler, çocukların merak ettikleri dinî kavramlar (melek, şeytan, cin, cennet, cehennem vb.) ve ahlâkî, cinsel gelişim ile ilgili sordukları sorulara, korkuya sebebiyet vermeden, terslemeden, kızmanan onların bilişsel, duyuşsal, dinî, ahlâkî, cinsel gelişim özelliklerine uygun, doğru dini temel üzerinden, kısa, anlaşılır, tatminkâr/yeterli ve hayatlarında karşılığı olan pedagojik cevaplar vermelidirler.

Çocukların din eğitiminde cuma günü/namazı, ramazan ayı (oruç, iftar, sahur), bayramlar, hatim törenleri, mevlitler, sünnet törenleri, cami, mescit, külliye gibi dini önemli gün, gece ve mekânlar mühim rol oynamaktadır. Bu süreç ve kavramlar, din/ahlak/değer eğitimi açısından iyi değerlendirilerek (hediyeleşme, ödüllendirme, teşvik, takdir, örnek olma, gözlemleyerek, model alarak, yaparak-yaşayarak öğretme, bu günlerin ve mekanların bireysel ve toplumsal hayatlarındaki karşılığını anlatarak önemini idrakini sağlama vb.) çocuğun zihninde bir farkındalık oluşturulmalıdır.

Dinin, çocuğun zihninde mutlu eden, sevindiren ve kolaylaştıran bir unsur olmasında, onun gelişim özelliklerinin, ihtiyaç ve beklentilerinin dikkate alınması önemlidir. Bunun için, somuttan soyuta, kolaydan zora ve basitten karmaşığa ilkesi ile hareket edilmelidir. Çocuğa öncelikle, onun soruları, ihtiyaç ve beklentileri de dikkate alınarak, dinin (dua, ibadet, davranış vb.) temel, basit, kolay, somut şekilleri derine inilmeden gösterilmeli ve sunulmalıdır.

Çocuğun dinî sosyalleşmesinde, aile, sosyal çevre ve akran grubunun davranışlarını taklit etmesi ve onları rol model alması önemlidir. Bu sebeple aile bireyleri, çocuğu mükâfatlandırma ve cezalandırmada bilinçli, dikkatli olmalı, yaşantısıyla (söz ve davranışlarında) da rol model olduğunun farkında olarak hareket etmelidir.

Çocuklar, olumsuz arkadaş grupları ve sosyal çevre (kitle iletişim araçları, TV, internet, sosyal medya vb.) yüzünden, alkol, sigara, uyuşturucu, hırsızlık, gasp, çetecilik vb. birçok olumsuz tutum ve davranış ile karşılaşabilmekte ve bunları alışkanlık haline getirebilmektedirler. Buradan hareketle aileler ve eğitimciler, çocuğun (dinî) kişiliğinin/karakterinin teşekkülünde önemli bir etken olan arkadaş grupları ve sosyal çevrenin oluşumunda hassasiyet göstermeli ve bu konuda gerekli rehberliği/yönlendirmeyi yapmalıdırlar.

Anne-babalar, çocuklara verilecek görev ve sorumlulukları kendileri almamalıdır. Bu konuda duyarlı olunmalı, çocuklara, hayatlarının her aşamasında gelişim özelliklerine uygun, yapabilecekleri görev ve sorumluluklar (yatağını düzenleme, odasını temizleme, su

getirme, mutfakta anneye yardım etme, tamirat işlerinde babaya yardım etme, çöpleri atma, bakkala gitme, çiçeklere su verme, hayvanları besleme, bahçeyi temizleme, komşuya yardım etme, sıla-i rahim, hasta ziyareti vb.) verilmelidir. Onlarda kendine güven duygusu ve sorumluluk bilincinin gelişmesi sağlanmalı, çocuğa sağlıklı sosyalleşmenin yanında hayatta karşılaşılabilecek sorunlarla başa çıkabilme becerisi kazandırılmalıdır. Dolayısıyla çocuk her terlediğinde hemen telaşlanan, çocuğun ayakbabilirlerini sürekli giydiren, onun okul çantasını taşıyan, caddede yürürken sürekli onun elini tutan, onu uyaran, ödevleri ile ilgili her şeyi yapan aşırı koruyucu aile tipinden uzaklaşılmalıdır. Ayrıca sorumluluk duygusu kazandırılırken, sorumluluk kavramı, Kur'an-ı Kerim açısından takva (Hucurât, 49/13; Lokmân, 31/13-19; Bakara,2/103; Âl-i İmrân, 3/179; Tegâbün, 64/16; Mâide, 5/93) ile ilişkilendirilmelidir (Takva kavramı sorumluluk bilinci olarak, çocuğun dinî gelişim ve eğitiminde önemlidir). Bu süreçte iyiyi-kötüyü, güzeli-çirkini, gülümsemeyi-ağlamayı yaparak yaşayarak öğrenecek ve üst benlik gelişiminin bir kısmı gerçekleşmiş olacaktır. Bu durum da onda, doğru bir kişilik/karakter teşekkülü ve sağlam temelli bir din/değer eğitimi için önemlidir.

Anne-babalar sinirlendiklerinde, bu hislerini kontrol altına alamayıp, tepkisini karşı tarafa sert bir şekilde bağırma, azarlama şeklinde gösterdiklerinde, çocukları da onlardan gördüğü şekilde hareket edecektir. Bunun için duygu ve irade eğitimi çok önemlidir. Bu durumda anne-baba ve öğretmenler, duygularını kontrol altına alabilmeli, çocukta hedeflenen duyguların gelişimini desteklemeli, istenilmeyen duyguların da kontrol altına alınması ve bunlarla başa çıkabilme yollarını onlara sunabilmelidir. Çocuğun duygularını rencide etmemeli, estetik duygularının oluşması için çevreyi güzelleştirebilmelidirler.

Çocuğun dinî şahsiyet ve sosyalleşmesinin gelişmesinde, sağlıklı bir sosyal çevre ve rol model alabileceği iyi bir anne-baba çok önemlidir. Dolayısıyla anne-baba ve sosyal çevre, yaşantısıyla, dinî tutum ve örnek davranışlarıyla çocukta bu yöndeki gelişimi sağlamalıdır. Modernleşme ve sekülerleşme ile (sosyal değişimin artmasıyla) birlikte ailelerde meydana gelen kuşak çatışmasının olumsuz etkisinin önüne geçmek için aileler, empatik eğilim merkezli psiko-pedagojik bir anlayış ile çocukları anlamaya çalışmalı, buyurgan/emir verici, (onur) kırıcı ifadelerden uzaklaşmalı ve kurulan sağlıklı iletişim ile çocuklara din/ahlâk/değer aktarımı kazandırılmalıdır.

Çocuk, bağlanma ihtiyacını anne-baba ile iyi sağlanamazsa, kişilik problemleri ile karşı karşıya kalabilir. Bunun için anne-baba çocuğu ile yeterli ölçüde ilgilenmeli ve vakit (yemek, oyun, müzik, okuma vb.) geçirmelidir. Özellikle de ileride iyi bir kişilik teşekkülü için, çocuğun 0-2 yaş arasında anne ile bağlanma ihtiyacı karşılanarak sevgi, şefkat, güven duygu transferi sağlanmalıdır.

Anne-baba, söz ve davranışları (yaparak-yaşayarak) ile çocuğu üzerinde özellikle din/ahlâk/değer aktarımında rol model olduğunu bilmelidir. Anne-baba, bu süreçte sağlıklı ve doğru bir din/ahlâk/değer eğitimi için söz, öğüt ve nasihat yerine davranışları ile örnek olmalı (sağlıklı yetişkin tutumu sağlanmalı), rol model olmanın bilinciyle hareket etmelidir.

Kitle iletişim araçlarının olumsuz etkisini en aza indirmek için, çocukların ilgisini çekecek onlara rol model olacak, eğitici nitelikli figürlerin oluşturulması sağlanmalıdır. Özellikle çocuklar üzerinde din/ahlâk/değer eğitiminde etkili olan, onların gelişim özelliklerine uygun ve özdeşim kuracakları karakterleri (örümcek adam ve süpermen yerine Hz. Ömer, Fatih Sultan Mehmet vb. karakterler) içeren çizgi filmler hazırlanmalıdır. TRT, Diyanet TV vb. kurum ve kuruluşlar bu konuda daha ciddi adımlar atarak projelerini hayata geçirmelidirler.

Anne ve babalar, çocuklarının gelişim alanları ve özellikleri konusunda bilinçli hareket ederek kendilerini geliştirmeli ve yeterli hale getirmelidirler. Bununla birlikte onların beklenti ve ihtiyaçlarına tam olarak cevap vermeye çalışmalıdırlar. Daha sorunsuz bir yetişkinlik dönemi için bu önemlidir. Dolayısıyla yaşam boyu öğrenme bağlamında, sağlıklı bir yetişkinlik dönemi için din/ahlâk/değer eğitiminin temelleri de atılmış olacaktır.

Aileler ve eğitimciler çocukları; okul kültürü ile hayatın temel kurallarını bilen, ahlâkî değerlerine bağlı, iletişime açık, birlikte yaşama kültürüne sahip, topluma karşı duyarlı olan, otoriteyi (anne-baba, öğretmen, teknik direktör vb.) dikkate alan, önemseyen, bencil ve doyumsuz olmayan bireyler olarak yetiştirmeye gayret etmelidir. Bununla birlikte, olumlu davranışların öne çıkarıldığı ve desteklendiği, “sen dili” yerine “ben dili” nin kullanıldığı bir aile/okul/sınıf/ atmosferi oluşturmalıdır. Okul döneminde, sağlıklı öğrenci-veli-öğretmen/okul işbirliğinin tesis edilmesine özen göstermelidir.

Aileler ve eğitimciler, çocukların din eğitiminde, geleneksel kalıp yargılardan uzaklaşarak, çocukların seviyelerine uygun, onlarla aynı dili konuşarak, onları anlamalarını kolaylaştıracak güncel bir din dili kullanılmalıdır. Ayrıca bu süreçte çocukları çok iyi tanımalı, onların ne zaman, nerede, nasıl ve ne kadar tepki vereceklerini önceden bilmelidir. Din eğitimcilerinin bu yönde pedagojik yeterliklerini artıracak düzenlemelere gidilmelidir. Ayrıca derslerde öğrenciler arasındaki bireysel farklılıklardan dolayı din eğitimcileri (DKAB öğretmeni/Kur’an kursu öğreticisi/İmam-hatip) tarafından farklı yöntem ve tekniklere yer verilmelidir.

Yetkili kurumlarca (Üniversiteler: İlahiyat/İslami İlimler/Eğitim Fakülteleri, MEB, DİB, Aile Sosyal Politikalar Bakanlığı, Belediyeler vb.), ailede verilecek din eğitimini destekleyen ve çocuk gelişimi ile ilgili pedagojik temelli yayınlar artırılmalı, var olanlar değişen sosyal çevreye göre güncellenmeli ve bu yayınların ailelere (özellikle yeni evleneceklerle/evlilere) ücretsiz dağıtımı sağlanmalıdır. Bununla birlikte anne-babalar, ilgili kurumlarca aile eğitim seminerleri ile bilinçlendirilmelidir. Ayrıca din eğitimcileri (MEB ve DİB), anne ve babaları bu süreç hakkında bilgilendirmeli, çocuklarının durumlarını onlarla paylaşmalıdır. Anne ve babalar da çocukların olumlu davranışlarını ödül ile pekiştirerek kalıcı hale getirmelidir.

Yetkili kurumlarca (İlahiyat/İslami İlimler/Eğitim fakülteleri, MEB, DİB) eğitimcilerin mesleki ve pedagojik yeterliklerinin artırılması için gerekli tedbirler alınmalıdır. İlahiyat/İslami İlimler fakültelerinde gelişim basamaklarına göre din eğitimi ile ilgili derslere yer verilmelidir. Bu konuda İlahiyat/İslami İlimler fakülteleri; eğitim fakülteleri, MEB ve DİB ile koordineli çalışmalıdır.

Çocukların gelişim özellikleri (bedensel, cinsel, ruhsal, duygusal, sosyal, dini, ahlaki, mesleki) dikkate alınarak, dersler farklı yöntem-tekni ve materyallerle işlenmelidir. Her öğrencinin biricik olduğu, öğrenme düzeylerinin farklı olduğu, bu yönde onların öğrenme stillerine (görsel-işitsel-kinestetik) uygun yaklaşımda bulunulmalıdır. Okulda ve evde, sevgi, saygı, hoşgörü, paylaşım ve empati duyguları ön plana çıkarılarak bu yönde değer aktarımı gerçekleştirilmelidir.

Aile, çocuğa değer vermeli, onunla vakit geçirmeli, konuşmalı, onun duygularını örselememeli, bir konu hakkında fikrini sormalı, sorunları ile ilgilenmeli, onu yalnız bırakmamalı, arkadaş ve sosyal çevresini kontrol etmelidir. Ailenin bu tutum ve yaklaşımı, çocuğun aidiyet duygusunu ve kişiliğini güçlendirerek akran gruplarının ve sosyal çevrenin olumsuz etkilerini bertaraf edecektir.

Çocukların, taklit ederek özdeşim kuracağı kişiler (anne-baba, öğretmen, akran grubu, sporcu, yazar, sanatçı vb.), onlara sürekli akıl, nasihat ve öğüt vermemeli, bunların yerine rehberlik etmelidir. Onların biricik, özel olduğunu bilmeli ve bu yönde onlarda değerli olduğu hissini uyandırmalıdır.

Anne-babalar, çocuğun özgürlük alanının çok sınırlı (baskı ve aşırı kontrollü) ve sınırsız olmadığını bilmeli (aşırı gidilmemeli), bundan çocuğun farkında olmasını sağlamalı ve çocuğun durumuna/sartlara göre özgürlük alanını dengelemelidir. Bunun için çocuk ne isterse yapmamalı, baskıcı, otoriter veya aşırı serbest olacak şekilde hareket etmemelidir. Nasıl bir insan yetiştireceğimize dair bir tasavvur geliştirilmelidir. Bu süreçte çocuğun hangi yönleri geliştirilmeli?, Çocuk nasıl geleceğe hazırlanmalı?, Topluma nasıl entegre edilmeli? Bu soruları çocuk açısından değerlendirdikten sonra onlara verilecek eğitim modeli belirlenmelidir. Bununla beraber eğitimde, bilgi merkezli yaklaşımdan ziyade, ahlâk, değer/karakter eğitimi merkezli, kazanım ve aktivite/etkinlik temelli yaklaşım öncelenmelidir. Örneğin, gelişim psikolojisi verilerinden de hareketle, çocuğa yüzlerce kavram yerine 4-5 temel kavram (sevgi, saygı, hoşgörü, paylaşım, empati) kazandırılarak, bunların çeşitli etkinlik uygulamaları ile içselleştirilmesi sağlanmalıdır. Bu yönde öğretim programı ve ders kitapları, öğrencilerin gelişim özelliklerine ve seviyelerine uygun olmalıdır. Öğretmenler öncelikle dengeli ve tutarlı bir kişiliğe ve karaktere sahip, değer-takdir duygularına haiz, mesleki/pedagojik/kültürel yeterliğe sahip, din eğitiminde inovatif fikirlere açık, kendini sürekli yenileyebilen, çağın gerisinde kalmayan, teknolojiden iyi bir şekilde yararlanan, öğrencilerle aynı dili konuşabilecek şekilde yetiştirilmelidir.

Çocuk, okulda ve derslerde hayata hazırlanmayı öğrenmeli ve onun sosyal yaşamın gerçek bir bireyi olabilmesi sağlanmalıdır. Bu eğitim verilmeden, bilgi odaklı bir eğitim verilmemelidir. Yoksa ferdiyetçi bir birey ve narsist bir toplumun yetişmesinin önü açılmış olur. Bu durum da karakter ve değer eğitiminin temelinde sevgi, saygı, empati, paylaşım duygularının çocukta yeterince kazandırılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Aileler, disiplinin zorbalık ve çocuğun özgürlük alanını yok etmek olmadığını bilmeli ve onlara kaldıracabilecekleri kadar özgürlük alanı vermelidir.

Ailede verilecek din eğitimi sürecinde, anne-babalar, çocuklara yardımseverlik, paylaşım, empati gibi ahlâkî davranışların öğretilmesini önceleyerek çocuktaki ben-merkezci yaklaşımı doğru yönlendirmelidir.

Okul döneminde çocuk için okul başarısı ve takdir edilme önemlidir. Bunun için çocuk anne-baba, öğretmen ve arkadaş grubu tarafından takdir edilme duygusunu yaşmalıdır. Bu dönemdeki din eğitiminde de çocuğa, başarıma duygusunu yaşayabileceği imkânlar sunulmalıdır. Bu süreçte çocuğun başarısızlıkları üzerine değil başarıları üzerine bir dünya kurması sağlanmalıdır.

Din eğitiminin tam anlamıyla fonksiyonel olması için (okul döneminde) anne-babalar ve öğretmenlerce ihmal/göz ardı edilen çocukların duygusal ve sosyal gelişimi ön plana çıkarılmalı, güçlendirilmeli ve bu dönemde çocuklarda sosyal duygunun kazanılmasına yönelik ahlâkî değerler verilmelidir.

Oyun, boş vakit geçirme aktivitesi değil, öğrenme zamanı, ortamı, aktivitesi ve çocuğu hayata hazırlayan vasıta olarak görülmelidir. Çocukların oyunlarla yaşayarak öğrenmesi sağlanmalıdır. Din eğitimi bağlamında öğretilen kavram ve değerler oyunlarla desteklenmelidir. Özellikle eğitici drama gibi yöntemlerle, çocukların öğrendikleri dinî değerlerle yeni bilgiler öğrenmelerine ve bunları içselleştirmelerine imkân tanınmalıdır.

Din eğitiminde kavram öğretiminde, çocukların gelişim özellikleri ve konunun niteliğine göre bilmece, tekerleme, ninni, hikâye, kukla, orta oyunu (Hacivat, Karagöz) gibi yöntemlerden faydalanılmalıdır. Bu yöntemlerde kullanılan bilgilerin içeriği ve kazanımları doğru olmalıdır. (Örnek 1: “...Ben bir yalan uydurdum... Duma duma dum ...” gibi tekerlemeler örgün ve yaygın eğitimde olmamalıdır. Örnek 2: “Her koyun kendi bacağından asılır” gibi sözlerle çocuklar toplumda sosyal duyarlılıklarını kaybetmemelidir. Örnek 3: Çocukların seviyesine göre kukla ile din/ahlâk/değer eğitimi konusunda oyunlar yazılmalıdır. Örnek 4: Orta oyun kültürü, Hacivat-Karagöz gibi oyunlarla değer transferi/kazanımı sağlanmalıdır).

Çocukluk döneminde kişilik ve karakterin teşekkülünde, davranış kazanımı öykünme ile başlar, özümseme ve benimseme ile gerçekleşir. Bu noktada rol modellik (söz, davranış, kılık-kıyafet, görünüş) çok önemlidir. Dolayısıyla anne-babalar, çocuklarının özümseyeceği, benimseyeceği, davranışları önce kendileri iyi rol model olarak vermelidirler.

Baskıcı, otoriter, aşırı koruyucu, aşırı serbest gibi aile tiplerinde çocukların duyu karmaşası yaşamaması, duygusal, sosyal gelişimlerinde bazı sıkıntılarla karşılaşılması ve bu durumun onların din eğitimini olumsuz etkilememesi için Kur’an-ı Kerim’in de istediği aile tipi (iyi bir ahlâka sahip ve örnek bir yaşam sunan) ön plana çıkarılmalıdır.

DİB bünyesindeki din görevlilerinin/eğitimcilerinin pedagojik formasyon yeterliklerini artıracak hizmet içi eğitim seminerlerine ağırlık verilmeli ve bu yönde İlahiyat/İslami İlimler/Eğitim Fakülteleri ile işbirliğine gidilmelidir.

İlahiyat/İslami ilimler fakültelerinde tekrar okutulmaya başlanmış olan pedagojik formasyon derslerinin içerisinde özel eğitim dersi de yer almalıdır. Ayrıca, engelli

bireylerin din eğitimi ve hizmetleri, işaret dili ile din eğitimi ve hizmetleri gibi seçmeli dersler ilave edilmelidir.

Kaynaştırma eğitiminde ya da özel eğitim okullarında eğitimcilerin bireyselleştirilmiş eğitim programlarına uyması konusunda dikkatli olunmalıdır.

İşitme engelliler okullarında görev yapacak eğitimciler için işaret dili bilme zorunluluğu getirilmelidir.

İşitme engelli bireylerin yoğunluklarına göre ilçelerde ve her ilde işitme engelliler okulları açılmalıdır.

Öğrencilerin seviyelerine uygun olarak müfredatlar ve görüntülü, resimli, işaret dili videoları ile hazırlanmış materyaller hazırlanmalı, özel eğitimde kullanılan metotlar din eğitiminde de kullanılmalıdır.

Yetkililerce (DİB, YÖK, MEB; Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı) engelli çocukların engel durumlarına göre, dini merkezlere (cami, Kur'an kursu, okul, kütüphane vb.) fiziki ulaşılabilirliği kolaylaştırmak için gençlerin engellilik (görme, işitme, zihinsel, ortopedik) durumlarına uygun düzenlemelere/yaklaşımlara (izli uyarıcılar, kabartma yollar, yönlendirme haritalar, bahçede ve kapı girişlerinde yol eğiminde standartlara dikkat edilmesi ve bu yolun caminin/Kur'an kursunun içine kadar girmesi, uygun asansörlerin yapılması, lavabo ve şadırvanların uygun/kullanılabilir olması vb.) öncelik/önem verilmesi. Günümüzde bazı merkezi illere, işitme engelli okulları veya pansiyonları taşıma işlemi durdurulmalıdır. Ayrıca işitme engelli çocukları bulunan ailelerin de işaret dili öğrenmeleri konusunda çalışmalar yapılmalıdır.

Özel eğitime gereksinim duyan engelli öğrencilerin derslerine giren din eğitimcilerinin, bu alanlar ile ilgili ciddi eğitimden geçirilerek pedagojik formasyon eksikleri giderilmelidir.

Ailelere yönelik manevi destek çalışmalarına daha çok ağırlık verilmelidir.

Engelli çocuklarla iletişimi zorlaştıran fiziki, eğitsel ve günlük yaşamdan kaynaklanan sorunları ve engellilerin durumlarını daha iyi anlamak için yapılan akademik çalışmalar (sempozyum, kongre, çalıştay, hizmet içi eğitim seminerleri vb.) yeterli hale getirilmelidir. Bunların sonucunda anne-baba ve eğitimcilere olumlu yönlendirmeler yapılarak, engellilerin toplum içinde birey olarak mutlu bir şekilde yaşamalarına yardımcı olunmalıdır.

Çocukluk döneminde farklı sosyo-kültürel ve ekonomik şartlarda yaşayan çocukların din eğitimi ile ilgili farklı bölgelerde, çok boyutlu temel/teorik ve uygulamalı araştırmalar, disiplinler arası bir anlayışla yapılmalı ve bu yöndeki güncel sorunların tespit edilerek beklentilerin/ ihtiyaçların karşılanabilmesi sağlanmalıdır.

Kaynakça

Ang, L. (ed.) (2014). *The early years curriculum*. Cornwall: Printed and bound Great Britain by TJ International Ltd.

Arslantürk, Z. (2001). *Sosyal bilimciler için araştırma metod ve teknikleri*. İstanbul: Çamlıca.

- Ataseven, A. (1996). "Nasıl bir aile", *İslam'da aile ve çocuk terbiyesi 2*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Atik, A. (2015). Dini gelişim kuramlarının din eğitimi bağlamında genel bir bakış. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 4(3), 728-743.
- Ay, M. E. (1996). Ailede verilecek din eğitiminde genel prensipler. *İslam'da aile ve çocuk terbiyesi 2* içinde (ss.362-374). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ay, M. E. (2008). *Din eğitiminde mükâfat ve ceza*. İstanbul: Gül Yurdu Yayınları.
- Aydın, M. Z. (2009). Ailede ahlâk eğitimi, R. Doğan ve R. Ege (Ed.). *Din eğitimi el kitabı* içinde. Ankara: Grafiker.
- Aydın, M. Z. (2012). *Ailede din eğitimi*. İstanbul: Timaş.
- Aydın, M. (2007). Çocuk eğitiminde kur'an kıssalarının önemi. *SAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*. 14, 69-76.
- Bahçekapılı, M. (2018). Din öğretiminde kullanılacak dil. Mehmet Bayyığıt, Mehmet Özkan, Ahmet Ali Çanakçı ve Asem Hamdy Ahmed Abdelghany (ed.) *Din anlatımında din dili çalıştay*. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi.
- Bahçekapılı, M. (2011). Din ve ahlak eğitiminin ergenlerin kişilik gelişimine katkısı. *Değerler Eğitimi Dergisi*. 9(22), 7-42.
- Bahçekapılı, M. (2012). *Türkiye'de din eğitiminin dönüşümü (1997-2012)*, İstanbul: İlke.
- Bahçekapılı, M. (2013). *Yeni eğitim sisteminde seçmeli din dersleri*. İstanbul: İlke.
- Bahçekapılı, M., Özkan M., Çanakçı, A. A., ve Asri S.(ed.) (2017). *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu*. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi.
- Başkonak, M. (2017a). Engelli bireylerin eğitiminde motivasyon ve verimlilik, *Din eğitiminde motivasyon ve verimlilik sempozyumu*. M. Bahçekapılı, M. Özkan, A. A. Çanakçı ve S.Asri (ed.). Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür.
- Başkonak, M. (2017b). Erişilebilirlik ve Ulaşılabilirlik Uygulamaları ile Cami Mimarisine Yeni Bir Bakış: Engelsiz Cami Örneği, *Çağımızda Cami Mimarisinde Arayışlar Uluslararası Sempozyumu* içinde (ss.). Giresun: Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.
- Başkonak, M. (2016). İşitme Engellilere Kur'an Öğretiminde Karşılaşılan Güçlükler ve İşitme Engellilere Özel Elifbâ: Elfabe, *I. Uluslararası Engellilik ve Din Sempozyumu "Engellilik Bağlamında Dini Yaklaşım, Dini Başa Çıkma ve Din Eğitimi*. İstanbul: Yeditepe Ofset Yayıncılık.
- Başkonak, M. (2014). Konuşan ellerin duyan gözlerle iletişimi: işaret dili ile din eğitimi, *Din ve Hayat*. 22, 154-158.

- Baymur, F. (1972). *Genel psikoloji*. İstanbul: İnkılâp.
- Bayraklı, B. (1996). Kur'an-ı Kerim'e göre çocuk terbiyesi. İ. Canan (Ed.). *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2* içinde. İstanbul: Ensar.
- Bilgin, B. ve Selçuk, M. (2000). *Din öğretimi özel öğretim yöntemleri kavramlar ilkeler yöntemler araç-gereç planlama uygulama*. Ankara: Gün.
- Bayraklı, B. (1996). Kur'an-ı Kerim'e göre çocuk terbiyesi. İ. Canan (Ed.). *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2* içinde. Ankara: Pegem.
- Bovet, P. (1958). *Din duygusu ve çocuk psikolojisi*. S.Odabaş (Çev.). Ankara: Türkiye İş Bankası.
- Can, G. (2006). Kişilik gelişimi. *Eğitim psikolojisi gelişim-öğrenme-öğretim* içinde. (ed. Binnur Yeşilyaprak). Ankara: Pegem.
- Cebeci, S.(2015). *Dini iletişim*. İstanbul: İz.
- Clark, W. H. (1981). Çocukluk dönemi dini, N. Armaner (Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 175-185; <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/769/975> 5. pdf Erişim Tarihi: 16.08.2017.
- Cüceloğlu, D. (2013). *İnsan ve davranışı*. İstanbul: Remzi.
- Çamdibi, M. (1996). Ailede çocuğun ahlâkî terbiyesi. İ. Canan (Ed.). *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2*. İstanbul: Ensar.
- Çanakcı, A. A. (2017). Ergenlik/gençlik dönemi din eğitimi: sorunlar ve çözüm önerileri, 2. *Uluslararası sosyal bilimler sempozyumu-din bilimleri*. Antalya.
- Çevikoğlu, N. (1996). İslam'a göre çocuk terbiyesinde annenin yeri. İ. Canan (Ed.). *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2*. İstanbul: Ensar.
- Dam, H. (2014). Çocukluk Dönemi Din Eğitimi. M. Köylü (Ed.). *Gelişimsel Basamaklarına Göre Din Eğitimi* içinde (ss.13-64). Ankara: Nobel.
- Dodurgalı, A. (1998). *Ailede çocuğun din eğitimi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- Erden, M. ve Akman Y. (2006). *Eğitim psikolojisi*. Ankara: Arkadaş.
- Ev, H. (2005). İlköğretim din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerinde dramatisasyon-I. *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 29-55.
- Fidan, N. ve Erden, M. (t.y.). *Eğitim bilimine Giriş*. Ankara: Alkım.
- Gander M. J. ve Gardiner, H. W. (2015). *Çocuk ve ergen gelişimi*. A. Dönmez ve H. N. Çelen (Çev.). Ankara: İmge.

- Goldburg, P. (2016). Yapılandırmacı pedagoji ile din eğitiminde ufuk açıcı yaklaşımlar, S.Asri (Çev.). *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 1, 107-116.
- Gündüz, T. (2014). Gençlik Dönemi Din Eğitimi. M. Köylü (Ed.). *Gelişimsel basamaklarına göre din eğitimi* içinde (ss.65-104). Ankara: Nobel.
- Heller, D. (1986). *The children's god*. London: The University of Chicago.
- Holm, N. G. (2004). *Din psikolojisine giriş*. A. Bahadır (Çev.). İstanbul: İnsan.
- Hökelekli, H. (2016b). *Çocuk, genç, aile psikolojisi ve din*. İstanbul: DEM.
- Hökelekli, H. (2016a). *Din psikolojisi*. Ankara: TDV.
- Hökelekli, H. (2013). *Psikoloji, din ve eğitim yönüyle insan değerler*. İstanbul: DEM.
- Kara, M. (2016). *Gençlerle gönül gönüle*. Ankara: TDV.
- Keskin, D. (2017). Geleneksel Aileden Modern Aileye Geçiş Sürecinde Ailede Din Eğitimi Anlayışındaki Değişim. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Kılavuz, M. A. (2015). Ergenlerde özdeşleşme ve din eğitimi. Hayati Hökelekli (Ed.). *Gençlik din ve değerler psikolojisi* (ss.209-259). İstanbul: DEM.
- Kirkpatrick, L. A., & Shaver, P. R. (1990). Attachment Theory and Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs and Conversion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29(3), 315-334.
- Koç, B. (2008). Çocuğun dinî gelişiminde rol model olarak anne ve baba. *Dinî Araştırmalar*, 11(31), 49-60.
- Koç, M. (2003). Gelişim ve din psikolojisi açısından ergenlik dönemi. *Ekev Akademi Dergisi*, 7(15), 113-132.
- Konuk, Y. (1994). *Okul öncesi çocuklarda dini duygunun gelişimi ve eğitimi*. Ankara: TDV.
- Köylü, M. (2014). Ailede din eğitimi, M. Köylü ve N. Altaş (Ed.). *Din Eğitimi* içinde (ss.30-348). İstanbul: Ensar.
- Köylü, M. (2004). Çocukluk dönemi dinî inanç gelişimi ve din eğitimi. *AÜİFD*, 45(11), 137-154.
- Köylü, M. ve Oruç, C. (2017). *Çocukluk dönemi din eğitimi*. Ankara: Nobel.
- Kulaksızoğlu, A. (2004). *Ergenlik psikolojisi*. İstanbul: Remzi.
- Küçük, H. (1996). Gayri Müslim cemiyetlerde yaşayan müslüman ailelerin problemleri ve çözüm yolları, İ. Canan (Ed.). *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2* içinde. İstanbul: Ensar.

- Küçükkaragöz, H. (2006). Bilişsel gelişim ve dil gelişimi. B. Yeşilyaprak (Ed.). *Eğitim Psikolojisi Gelişim-Öğrenme-Öğretim* içinde (ss.81-15). Ankara: Pegem.
- Marcus, I. G. (1996). *Ritulas of childhood*. London: Yale University.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyri. (1956). *Sahih*. C. 1-5, Beyrut.
- Nart. T. (1996). Rusya Federasyonu'na Bağlı Cumhuriyetlerde Aile ve Çocuk Terbiyesi, *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Okumuşlar, M. (2006). Din eğitiminde etkin bir yöntem olarak hikâye, *SÜİFD*, 21, 237-252.
- Oruç, C. (2014). *Okul öncesi dönemde çocuğun din eğitimi*. İstanbul: DEM.
- Oruç, C. (2010). Okul öncesi dönemde dinî duygunun kökenleri ve gelişimi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(3), 75-96.
- Oruç, C., Tecim, E. ve Özyürek, H. (2011). Okul öncesi dönem çocuğun kişilik gelişiminde rol modellik ve çizgi filmler. *EKEV Akademi Dergisi*, 15(48), 303-319.
- Öcal, M. (1999). *Din eğitimi ve öğretiminde metodlar*, Ankara: TDV.
- Öymen, M. N. R. (1975). *Psikoloji, sosyoloji ve pedagoji açısından ahlak eğitimi ve ahlakın testle ölçülmesi*. İstanbul: Yayınlar ve Basılı Eğitim Malzemeleri Genel Müdürlüğü.
- Özbek, A. (1988). *Bir eğitimci olarak Hz. Muhammed SAV*, Konya: Selam.
- Özbek, A. (1996a). Bir eğitim kurumu olarak ailenin önemi. İ. Canan (Ed.). *İslam'da aile ve çocuk terbiyesi* (ss.57-74). İstanbul: Ensar.
- Özbek, A. (1996b). Müzakereler. *İslam'da aile ve çocuk terbiyesi*. İstanbul: Ensar.
- Özdemir, S.(2017). Engelli bireylerin mânevî rehabilitelerinde iletişimin önemi, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 38, 137-159.
- Özdemir, Ş. (2002). Çocuğun din eğitiminde ailenin rolü, *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi*. 9, 113-131, isamveri.org/pdfdrq/D01239/2002_9/2002_09_OZDEMIRS.pdf, Erişim Tarihi: 08.06.2017.
- Öztürk, H. (1993). Eğitim sosyolojisi. Ankara: Hatiboğlu.
- Uğurel Şemin, R. (1984). *Gençlik psikolojisi*. İstanbul: Acar Matbaacılık.
- Ülgen, G. ve Fidan, E. (1983). *Çocuk gelişimi*. İstanbul: Mili Eğitim.
- Peker, H. (1998). *Din ve ahlâk eğitimi*. Samsun: Aksi Seda.
- Peker, H. (2008). *Din psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca.
- Peker, H. (2014). *Namaz psikolojisi*. Ankara: TDV.

- Sağlam, İ. (2006). Anne-baba dindarlığının çocuklar üzerindeki etkisi, *Dindarlık olgusu (sempozyum tebliğ ve müzakereleri)*. Bursa: Kurav.
- Sağlam, İ. (2002). Hz. Peygamber'in çocuk eğitiminde öne çıkardığı hususlar. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. 11(2), 167-190.
- Sağlam, İ. (2013). Okul öncesi dönem ve din eğitimi. *Yaygın din eğitimi sempozyumu II* içinde. Ankara: DİB.
- Sağlam, İ. (2000). Okul öncesi eğitimde taklit etkinlikleri ve din eğitimi açısından değerlendirilmesi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. 9(9), 557-564.
- Saracho, O. N. (ed.) (2012). *Contemporary perspectives on research in creativity in early childhood education*. North Carolina: Information Age.
- Selçuk, M. (2014). *Çocuğun eğitiminde dini motifler*. Ankara: TDV.
- Şentürk, H. (2010). *Din psikolojisine giriş*. İstanbul: İz.
- Şimşek, E. (2004). Çocukluk dönemi dinî gelişim özellikleri ve din eğitimi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(1), 207-220.
- Tavukçuoğlu, M. (1996). Yurtdışındaki türk ailelerinin sorunları. *İslam'da aile ve çocuk terbiyesi 2*. İstanbul: Ensar.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa es-Sevre. (1962). *es-Sünen*. C. 1-5. Mısır.
- Tosun, C. (2015). *Din eğitimi bilimine giriş*. Ankara: Pegem.
- Tuna, A. & Hayden, J. (ed.) (2010). *Early childhood programs as the doorway to social cohesion*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Türer, O. (1996). Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın çocuk terbiyesine dair düşünceleri. *İslam'da aile ve çocuk terbiyesi 2*. İstanbul: Ensar.
- Türk, E. (2014). Çocukluk döneminde duygusal gelişim ve din eğitimi. *Marife*. 3, 143-158.
- Twinem, D. (2008). *The humongous book of preschool ideas*. United States of America: I. Group Publishing.
- Vergote, A. (1978) *Çocuklukta din*, (E. Fırat, çev.). *AÜİFD*, 22, 315-329; <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/733/9354.pdf>. Erişim Tarihi: 16.08.2017.
- Yavuz. K. (1983). *Çocukta dini duygu ve düşüncenin gelişmesi*. Ankara: DİB.
- Yavuzer, H. (2017). *Çocuk psikolojisi*. İstanbul: Remzi.
- Yeşilyaprak B. (ed.) (2006). *Eğitim psikolojisi gelişim-öğrenme-öğretim*. Ankara: PegemA.

Çanakcı, Çocukluk Dönemi Gelişim Özellikleri ve Din Din Eğitimi:
Sorunlar ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Araştırma

Yörükoğlu, A. (2003). *Çocuk ruh sağlığı*. İstanbul: Özgür.